

Р. В. Амқба-Марганиа, И. И. Осиа

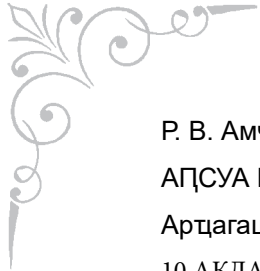
АҚСУА БЫЗШӘЕИ АЛИТЕРАТУРЕИ

Арцагашәкәы

10 акласс

Қырғтәыла ақареи ақарадырреи рминистрра агриф ала,
2022 шықәса

Атыжыырға "Интеллект"
Қарт 2022

Р. В. Амчба-Маргания, И. И. Осиа
АԢՏՄԱ ԲՅԻՇԹԵԻ ԱԼԻԹԵՐԱԿՐԵԻ
Արձագաղթի
10 ԱԿԼԱՏՏ
ԱԳՅԿՅՐԴԱ "ԻՆԿԼԵԿՏ"
Քարտ 2022

I ԱԳՅԿՐԱ

Արեդակտոր: Մինազ Լազբա
ԱԿԿԱԻՆԵՐ: Իլիա Ճելաիա

Աղթաճա աղճա Իանս ասաղճա ճիղԻ: Լեարսա
ԲՅԴԵԲԱ

ՅԱՄՄԱԿԱԿԼՈՅԱ ՈՏԵԼԵԿԿԵԿԻ
ԵԽԻԼԻՏԻ, ԻԼԻԱ ՃԱՎՃԱՎԱԿԻՏԻ ԳԱՄՅԻՐԻ 5
225-05-22, 599 55-66-54
info@intelekti.ge www.intelekti.ge

ISBN 978-9941-31-474-2

© ԱԳՅԿՅՐԴԱ "ԻՆԿԼԵԿՏ", 2022
© Ր. Վ. ԱՄՃԲԱ-ՄԱՐԳԱՆԻԱ, Ի. Ի. ՕՏԻԱ, 2022

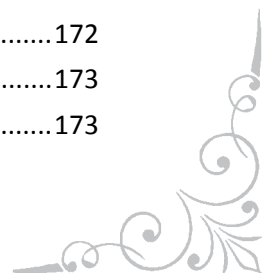
АХҚӘА:

АЛАГАЛАЖӘА	7
АПҢСУА ШӘКӘЫҠЫРА АҢОУРЫХ АХЫТӘ	8
К. Д. МАҢАВАРИАНИ Д. И. ГӘЛИЕИ ЕИҚӘДЫРШӘАЗ „АНБАН ШӘКӘЫ“ (1892 Ш.).....	8
А. М. ҚОҚУА ЕИҚӘИРШӘАЗ „АНБАН ШӘКӘЫ“ (1908 Ш.).....	9
АЖӘЛАР РҒАҢЫЦТӘ РҒИАМҢА.....	11
АМИФҚӘА (АХЫҢХӘАА)	13
АИҢАР	18
АШӘАРЫЦАҠ АЖӘЕИҢШЫБАА ИКНЫ.....	19
АҒА-ҢА ЦЫАМХӘЫХӘ	21
АЛЫМ АҢА АЛМАНЫКӘА (АДЫГАА РЛАКӘ)	26
АЖӘАҢКАҚӘА	30
АПҢСУА ЛИТЕРАТУРА АҢОУРЫХ АПЕРИОДҚӘА	32
АПҢСУА ЛИТЕРАТУРА АИРЕИ РАҢХЫАТӘИ АШЫАҒАҚӘЕИ АКТӘИ АПЕРИОД ИАЦАНАКУЕИТ (1862-1921).....	33
АПҢСУА ЛИТЕРАТУРА АҢОУРЫХ АҚБАТӘИ АПЕРИОД (1921-1930).....	35
АПҢСУА ЛИТЕРАТУРА АХҢАТӘИ АПЕРИОД (1930-1940).....	37
АПҢСУА ЛИТЕРАТУРА АҢШЫБАТӘИ АПЕРИОД (1940-1945).....	39
АЦЫХӘТӘАНТӘИ АПЕРИОД ИАЦАНАКУЕИТ АИБАШЫРА ИАНАЛГА (1945 Ш.)	
ИНАРКНЫ ИАХЫАНЗА	40
ДЫРМИТ ГӘЛИА	42
СЫҢСАДҢЫЛ	44
АПРОЗА. АЖӘАБЖЫ „АТӘЫМ ЖӘҚАН АЦАКА“.....	45
САМСОН ҚАНБА ИБИОГРАФИА	47
АҢХЫАРЦА	47
АПОВЕСТ „СЕИДЫК“	48
ИУА КОҢОНИА ИБИОГРАФИА	51
„АБАТАА БЕСЛАН“	51
НАҚЕИИ МЗАУЦИ (АЦЫҢЦӘАХА).....	56
МИХА ЛАКРБА	60
„АСАС“	61
„ИШЫХНЫҢСЫЛАЗ“	62
З. Х. ДАРСАЛИА	64
„АУАҚЫ ШАС“ (ИААЗЫРКЫАҒНЫ).....	65
ИВАН ПАПАСҚЫЫР	70
АРОМАН „ҢЕМЫР“	71
„ҢЕМЫР“ (АРОМАН АЦЫҢЦӘАХА).....	73

МУШЬНИ АҶАШБА	76
ЛЕУАРСА КӘЫЦНИА.....	79
АПОЕМА „ШЪАРИЗАН“	81
ЛЕУАРСА КӘЫЦНИА (1912-1941).....	82
ЛЕОНТИ ЛАБАХӘУА.....	83
ҚЪААЗЫМ АГӘМАА	86
„ИКАМШӘАЗ АЛАҒЫРЗ“	86
АН АГАРА ЛЫРЦЫСУАН.....	88
БАГРАТ ШЪЫНҚӘБА	90
АКАЗА ДУ.....	90
АРОМАН „АХАХӘ ЕИЦСА“ АҚНЫТӘ.....	102
ЦЪУМА АХӘБА“	105
„ХЪЫШЪАШ	105
МУШЬНИ ЛАШӘРИА.....	109
АИҒАГАҚӘА.....	118
ГЪАРГЪ ЧАЧБА-ШЕРВАШИЗЕ УАРАДА.....	118
АКАКИ ЦЕРЕҒЕЛИ „ААҒЫН“ РЕВАЗ МАРГИАНИ „РИЦА“	120
АДЫГА ЛИТЕРАТУРАҚӘА (АХЫЦХЫРҒА ХАДАҚӘА).....	122
АКАБАРДА ЛИТЕРАТУРА.....	123
АЛИ ШОГЕНЦУКОВ (ШОҒЪАНЦЫКӘ) (1900-1941)	124
АДЫГЪЕИАТӘИ АЛИТЕРАТУРА.....	125
ТЕМБОТ КЕРШАЕВ (1902-1988).....	126
ИСХАҚ МАШБАШ	128
АЧЕРҚЪЕС ЛИТЕРАТУРА	130
АБДУЛАХ ОХТОВ (1909-1971).....	130
АҒЪСУА БЫЗШӘА	132
АЛЕҚСИКА	133
АСИНОНИМҚӘА, АОМОНИМҚӘА, АНТОНИМҚӘА	136
АОМОНИМҚӘА.....	136
АНТОНИМҚӘА	137
АХЪЫЗКА.....	138
АХАТӘЫ ХЪЫЗКАҚӘА.....	138
АЗЕИҒЪШ ХЪЫЗКАҚӘА.....	139
АХЪЫЗКА ЕИЛКААМ АФОРМА	140
АХЪЫЗКА АМЫРУГАТӘ, АМАМЗАРАТӘ ФОРМАҚӘА.....	141
АДХАЛАРАТӘ ФОРМА.....	142
АҚАЗШЪАРБА	143
АХАҒАШЪАТӘ ҚАЗШЪАРБАҚӘА	144
АҚАЗШЪАРБА АХӘОУ АҒЫ ИХӘААҚӘЦОУП.....	144

АЗЫКАШЬАТӘ КАЗШЬАРБАҚӘА.....	146
АКАЗШЬАРБА АҒЫҒСАХШЬАҚӘА.....	146
АХАҒАШЬАТӘ КАЗШЬАРБА АҒЫҒСАХШЬАҚӘА	147
АЗЫКАШЬАТӘ КАЗШЬАРБА АҒЫҒСАХРАҚӘА.....	147
АЗЫКАШЬАТӘ КАЗШЬАРБА ИАЦЛОИТ	148
АКАЗШЬАРБА МОРФОЛОГИАЛА АИЛЫРГАРА.....	148
АҒҒХЬАЗАРА ХЬЗЫ.....	149
АҒҒХЬАЗАРА ХЬЫЗҚӘА РЕИЛАЗААШЬА	150
АҒҒХЬАЗАРА ХЬЗЫ АРАЗРИАДҚӘА	150
АХЫҒҒХЬАЗАРАТӘ ҒҒХЬАЗАРАҚӘА.....	150
АҒЫШЬАҒҒКАРА	153
АИШЬҒАҒЫЛАТӘ ҒҒХЬАЗАРАҚӘА.....	154
АЗЫРҒАРАТӘ ҒҒХЬАЗАРАҚӘА	155
АИҚӘШАРАТӘ ҒҒХЬАЗАРАҚӘА	156
АИЗГАТӘ ҒҒХЬАЗАРАҚӘА.....	157
АЗААИГӘАРАТӘ ҒҒХЬАЗАРА ХЬЗЫ	158
АССАТӘ ҒҒХЬАЗАРА ХЬЫЗҚӘА.....	158
АХЬЫЗЦЫНХӘРА.....	158
АХАҒЫТӘ ХЬЫЗЦЫНХӘРАҚӘА	159
АЗҒААРАТӘ ХЬЫЗЦЫНХӘРАҚӘА	161
АРБАГАТӘ ХЬЫЗЦЫНХӘРАҚӘА.....	162
ИХӘААҚӘҒОУ АХЬЫЗЦЫНХӘРАҚӘА.....	162
ИХӘААҚӘҒАМ АХЬЫЗЦЫНХӘРАҚӘА.....	163
АДХАЛАТӘ ХЬЫЗЦЫНХӘРАТӘ АПРЕФЕКСҚӘА	163
АМАПКРАТӘ ХЬЫЗЦЫНХӘРАҚӘА	164
АКАҒАРБА	165
АХАҒЫРБАГАҚӘА РСХЕМА.....	165
АМАСДАРТӘ ФОРМА.....	166
АСТАТИКАТӘ АДИНАМИКАТӘ КАҒАРБАҚӘА	166
АКАҒАРБА АИҒАКРА.....	166
АСТАТИКАТӘ КАҒАРБАҚӘА	167
АКАҒАРБА АХАҒЫРБАГАҚӘА	167
АХАҒЫРБАГА И АҒЫШЬА.....	168
ЕИҒАҒУЕИ ЕИҒАМҒУЕИ АКАҒАРБАҚӘА	169
АКАҒАРБА ААМҒАҚӘА	170
АКАҒАРБА АРКЬЫНААҚӘА.....	171
АЛАХӘЫРА.....	172
АҒАҒЫЛАЗААШЬАТӘ КАҒАРБАҚӘА.....	173
АРЛАХӘЫРА.....	173

АКАЦАРБА АЗЦААРАТӘ ФОРМАҚӘА	174
АЛАГАЛАЖӘА	
АКАЦАРБА ААМҒАТӘ, АРҚЫНААТӘ ФОРМАҚӘА РҰЫШЫА	174
АКАЦАРБА АЖӘАХЫРҒИААРА.....	177
АЖӘАХӘА АРҒИАРА ИАЗКУ АДЦАҚӘА	177
АЦЫНГЫЛА.....	180
АҒЫҒТӘ ЦЫНГЫЛАҚӘА.....	180
ААМҒАТӘ ЦЫНГЫЛАҚӘА	181
АКАЛАШЫАТӘ ЦЫНГЫЛАҚӘА	183
АШЫҒЫНГЫЛА	184
АХАҒЫТӘ ЦЫНГЫЛАҚӘА ИЗЦЫЛОИ ИЗЦЫМЛОИ АШЫҒАНГЫЛАҚӘА	185
ИМАРИОИ ЕИЛОУИ АШЫҒЫНГЫЛАҚӘА.....	185
АИДХӘАЛАГА	186
АИҒЫШЫРАТӘ ЕИДХӘАЛАГАҚӘА.....	187
АХӘҒАЧҚӘА.....	189
АХӘҒАЧ МОРФОРМОЛОГИА АИЛЫРГАРА	190
АҒЫРҒЫШТӘЫ АИЛЫРГАРА.....	190
АБЖЫҒЫҒКА	190
АҰЫШЫАҒЫКАРА	192
АСИНТАҚСИС. АЖӘИДХӘАЛА	193
АХӘОУ	193
АХӘОУ ХӘҒАҚӘА.....	194
АХӘОУ ХӘҒА ХАДАҚӘА.....	195
АЗХӘА.....	195
АЗЫХХӘАА.....	195
АЗЫРХАТӘ ХАРҒАААГА	195
ИХАДАМ АХӘОУ ХӘҒАҚӘА.....	196
АҒАГЫЛАЗААШЫА	196
ЕИЖӘЛАТӘУ АХӘОУ ХӘҒАҚӘА	196
АХЫЗЫРХА.....	197
АЛАГАЛА	197
АҚӘШАХАҒРЕИ, АМАПКРЕИ ААЗЫРҒЫШУА	
АЖӘАҚӘА ЗЛОУ АХӘОУҚӘА	197
АҒЫСШАХӘАРА ААЗЫРҒЫШУА АЖӘАҚӘИ АБЫЖЫҒЫКАҚӘИ АХӘОУ АҒЫ	198
АХӘОУ МАРИА АИЛЫРГАРА	198
ЕИЛОУ АХӘОУ АИЛЫРГАРА	199
ШӘАЗҒЫЛЫМХА! АБЫЗШӘАҚӘА	200
АЛИТЕРАТУРА.....	204

Алагалажэа

Агъсуа бызшэеи алитературеи рцага шэ́кэа́фы иазгэа́тоуп ахэ́батэи-ажэ́батэи аклассқэа рфы атца́цэа зхысыз ихадоу абызшэ́атэ гъ́карақэа реи́тагэаларшэ́ара. Ажэ́абатэи аклас арцагашэ́кэы хыкэ́кыс иамоуп – атца́цэа ироухьоу аграмматикатэ дыррақэа еи́ха алтцшэ́а аманы рхы иадырхэо и́каларц, еи́ха и́фиарц, ибеиахарц фырхэ́алатэи, фралатэи ражэ́ахэа. Ари арцага шэ́кэа́фы шэ́ара ишэ́гылоит жэ́лар рырфе́иамта хы́ршэ́ыгэ́кэа, уажэ́раанза зызбахэ́ шэ́а́хахьоу, ижэ́дырхьоу агъсуа шэ́кэы́цэа иалы́укааша, иреи́гъзоу рфымта́қэа... Хэ́арада урт зегьы́ шэ́ара шэ́дырра иацы́рцоит, шэ́ылагъшэ́аа дыртба́ауеит, ишэ́нарбоит хы́ызшэ́а агъш́зареи абеи́ареи.

Арцага шэ́кэа́фы темацы́гъхьа́за иацуп а́еаршьцы́лақэеи адца́қэеи.

Апсуа шәкәыҫыра аҫоурых ахтә

Апсуа бызшәа тҫаарадырратә объектны иҫкалит хіх ашәышықәсса аҫбатәи азбжа инаркны. Апсуа бызшәадырра ашыақәгыларә Петр Карл-иҫа Услар ихыз иадхәалоуп. П. К. Услар занаатла днҫынырын, аурыс ар дринралын, усҫантәи аамтәзы алацәара тҫбаа зауз аиҫыргышыра-тҫоурыхтә бызшәадырра иаҫнаҫаз атеориатә дыррақәеи аметодқәеи ибзиазаны издыруаз бызшәадырҫын. 1862 шықәсазы П. К. Услар литографла иҫиҫьюеит „Апсуа бызшәа“ хәа хыс иамоу амонография. 1887 шықәсазы ари ашәкәы типография ала иҫрыҫыит Қарт.

П. К. Услар еиқәиршәеит апсуа алфавит аурыс графика шытас иатаны. Ари алфавит иалеигалейт аурыс нбанқәа ҫсахрада, ишыҫатәҫкәыз еиҫш, аҫыбжыҫкақәа – 19, абжыҫкақәа – 5. Апсуа бызшәа аҫыда шытабжықәа рарбаразы ихы иаирхәеит егырт аурыс нбанқәа маҫк рхаҫра ҫсахны, адырга ҫыдақәа рзаҫшыны. Урт рыдагы алфавит ахартәаразы иааигоит нбанқәак – алатин, абырзен, ақыртҫа алфавитқәа рыҫнытә. Иааидкыланы П. К. Услар еиқәиршәаз алфавит иаман 55 дырга.

Абри ахтыс хытхырҫтаны иҫкалит апсуа ҫыра аҫәыртҫреи уи ашыақәгыларейи рыҫны.

К. Д. Маҫавариани Д. И. Гәлиейи еиқәдыршәаз „Анбан шәкәы“ (1892 ш.)

Апсуа тҫарейи апсуа лфавит ашыақәыргыларейи арҫиарейи рҫы аҫыбаа рацәа иадибалахыан Апсны жәлар рпоет Д. Гәлиа. Уи К. Маҫавариани иарейи еиҫхырааны 1891 шықәсазы ирееины иҫрыҫьюеит апсуа нбан шәкәы, иагыҫрыҫыит Қарт, 1892 шықәсазы. „Абри ашәкәы ала апсуаа рхәыҫқәа аҫрейи аҫхыарейи рҫо иалагеит дара рхатәы бызшәала“, – иҫәоит Д. Гәлиа иавтобиографияҫы. Ари анбан аҫатараҫы урт рхы иадырхуеит 1865 шықәса раахыс иҫаз анбан, аха ҫасатәи анбан аҫхақәа иамаз рееины, еиҫтәны инаскыеит ҫхыаҫа Д. Гәлиейи К. Маҫавариани ралфавит аҫы анбанқәа рҫышыа еиҫа ирмарианы, еиҫа ирманшәаланы иҫартҫеит. Урт рнапы ахганы идырееиз апсуа алфавит иаман 51 нбан.

Д. Гәлиейи К. Маҫавариани еибыртәаз апсуа алфавит, иара зхылҫыз ҫасатәи алфавит ааста, еиҫа аус ауит, апрактикаҫы ауаа еиҫа ирзыманшәалан, еиҫа рхы иадырхәеит, уи ала иҫрыҫыит ауахәама матҫура шәкәқәа, нас артҫага шәкәқәагы акык-ҫбак: „Апсуа анбан. Астатиақәа аҫхыарейи аҫрейи рзы“, Д. Гәлиа иеизгамта – „Апсуа жәаҫҫкақәеи аҫуфарақәеи“ (1907); Ф. Ешба – „ Аҫасаб шәкәы Апсны ашҫолқәа рзы“ (1907); „Ашәкәы аҫхыаразы аҫсышәала аҫсацәа рышҫолқәа рзы“ (1908).

Убри инаркны иахыа уажәраанза апсуа ҫыра акыр еиҫасрақәа, аҫсахрақәа ирықәшәеит. Хәарада, урт аҫсахрақәа реиҫхарак апсуа ҫыра акыр иаҫырхагахеит. Уажәтәи ханбан, 1954 шықәсазы иҫыҫны ирыдыркылаз, Д. Гәлиейи К. Маҫавариани иҫартҫаз акырза иазааигәоуп.

А. М. Ҷоҷуа еиқәиршәаз „анбан шәкәы“ (1908 ш.)

А. М. Ҷоҷуа арцаәреи аҕаажәларратә усуреи раҕхьаза данрылага инаркны анаукатә-методикатә усурә дуггы мөаҕигауан. 1905 шықәса раахыс уи еиқәиршәеит аҕсуа школкаа рзыхәан арцага шәкәкәеи арцага маҕәахәкәеи. 1909 шықәса инадыркны Андреи Мақсим-иҕа ахәыцкәа аҕсышәала аҕхьареи аәреи дыртара далагоит, иара ииөыз анбан шәкәы ала. Иара абри анбан шәкәы аҕхьарафәы автор иәуан: „Абри нахыс исылшо акы агмырхазакәа, абри анбан шәкәы арееира сеазыскуеит, хамчкәа зеггы еилацаны, абри аус уадаәза – аҕсуа жәлар рзыхәан амбатәза злоу аус – аитцбыратцара аус ҕхьака фәиара аиуп хәа сақәғәыҕны“.

1914 шықәсазы Андреи Мақсим-иҕа „Аҕсуа анбан“ шәкәы хартәааны өаҕхьа итижьюеит. Иара убасқан хәыда-ҕсада итыцуеит „Аҕсуа нбан“ азы „Аметодикатә алабжьаракәа“ хәа. Абри инаркны автор иҕсы ахьынзатәз есышықәса ирееиуан, еиҕытәуан ианбан шәкәы.

Андреи Мақсим-иҕа иара убасгы аитцбыра атцара ашколкаа рзыхәангы иөит арцага шәкәкәа. 1920-1922 шықәскәа рзы уи итижьюеит арцага шәкәкәа – „Аҕсуа бызшәа“ – аәбатәи ахҕатәи ашықәскәа раан атцафәы иитцаша...

Аҕстазаара фәыц атахра фәыцкәагы ықәнаргылон. Аҕсуа алфавит акәзар, уи иаразнак итышәынтәаланы, ишьақәгыланы изыкамлеит. Еиуеиҕшым амзыккәа ирыхьаны зныкымкәа-өынтәымкәа иҕсахтәхеит. Азәырөы атцарауаагы уи афәыц тахракәа ртак канатцартә иахзыкатцозар хәа реааныршәеит. Аха ари аус анагзара аламала имариамхеит.

1924 шықәсазы Н. И. Марр еиқәиршәеит „Аҕсуа аналитикатә алфавит“. Аналитикатә аҕсуа алфавит иалаз анбанкәа рхыҕхьазара рацәацәахеит. А. М. Ҷоҷуа еиқәиршәаз афәы 56 нбан ыказтҕы, Н. И. Марр еиқәиршәаз афәы 62 ыкан. Анбанкәа рхыҕхьазара ахьырацәаз анаөсгы, рөышьа уадаөын, ахәыцкәа рзы агәынкылареи аәреи мариамызт.

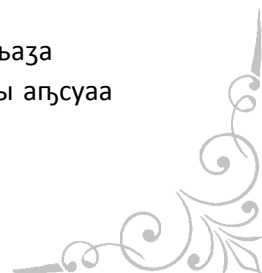
1928 шықәсазы Н. И. Марр иаҕсуа аналитикатә алфавит мап ацәкзаны, еиқәдыршәеит алатинтә шрифт шыатас измаз аҕсуа алфавит. Абызшәадырөы, апрофессор Н.Ф.Иаковлев азәык-өыцьак аҕсуа интеллигентцәеи ашәкәыөөцәеи (М. Ахашба ухәа уб. еҕь.) ицырхырааны еиқәиршәеит уи алфавит. Н. Ф. Иаковлев инаҕхгарала еиқәыршәаз аҕсуа алфавит злеиҕыыз рацәан, анбанкәа рхыҕхьазарагы 51 ркынза илаган. Аха иара угы аҕсычеракәа аман, жәашықәса ракароуп аус ахьынзаларуз. Ус угы ҕсахтәхеит.

1938 шықәсазы алатинтә алфавит шыатас измаз мап ацәкны, ирыдыркылеит ақыртүа алфавит шыатас измаз аҕсуа алфавит фәыц. Уи алфавит еицыкартцеит академикцәа А. Ғ. Шьанизеи, С. Н. цьанашьиеи, Д. Гәлиеи. Ари алфавит аҕсуа ашәкәыөрафәы апрактикатә хархәара аман 1954 шықәсаанза. Аха ари алфавитгы злауадаөхаз рацәахеит.

Убри аҕнытә 1954 шықәсазы акомиссиа фәыц иалырхыз иалахәыз атцарауаа зеггы еицәакны ирыдыркылеит аурьс алфавит шыатас измоу аҕсуа алфавит.

Ари атцыхәтәантәи аиқәыршәараан ахархәара аиуит, шыатас иаиуит раҕхьаза

1862 шықәсазы К. Услар еиқәиршәаз аҕсуа алфавит. Убриалоуп иахьагы аҕсуаа хазлаөуа.

Азцаарақәеи адцақәеи:

1. Ианбалагеи аҕсуа шәкыџра аҕоурых?
2. Еикәзыршәада раҕхьазатәи аҕсуа алфавит?
3. Шьаҕас иаиузеи раҕхьазатәи аҕсуа алфавит?
4. Раҕхьазатәи аҕсуа алфавит инаркны иахьа иҳамоу алфавит аҕынза ҕсахрас, еиҕакрас иаиуқәаз азгәашәҕа.

Алитература:

- В. Б. Агрба. Аҕсуа сахьаркыратә литературеи афольклори ирызку атцаамҕақәа. Аҕәа, Аҕхьынҕшәкәҕыжьырҕа, 2016
- Хә. Бҕажәба. Аҕсны шәкәџыра аҕорых аҕнытә. Қарт, 1967
- Хә. Бҕажәба. Аетиудқәеи атцаарақәеи. Аҕәа, 1974
- Ш. Д. Инал-иҕа. Аҕсуа алитература аҕоурых аҕнытә. Аҕәа, 1961
- Ш. Д. Инал-иҕа. Мәахәасҕала ахрақәа рахь. (Акритикатә статиақәеи аматериалқәеи реизга). Аҕәа, 1975

АЖЭЛАР РҘАҖЫЦТӘ РҘИАМҘА

Афольклор – алитература иахытхыртоуп

АҘаҖыцтә рҘиамҘа – иҘамбазо зыхьуп

АҘаҖыцтә рҘиамҘа даеакала афольклор хәа иашьтоуп. Уи аҖызтцаз ажәлар роуп. Дара рыҖстазаара, рҘагылазаашьа, рҘәыҘрақәа, рҘәахәарақәа аныҖшуеит.

Ажәлар рҘаҖыцтә рҘиамҘа еиуеиҖшым ахкқәа (ажанрқәа) рыла ишьақәгылоуп. Урт иреиуоуп: **алакәқәа, легендақәа, амифқәа, афырхайҘаратә эпос, ашәақәа, атәхәақәа, ажәапҖкақәа, ацуфарақәа, ажәарциакқәа, алафқәа.**

Ажәйтәан, ажәлар аҘара анрымамыз, аҘреи аҖхьареи анырзымдыруаз, урт иаҖырцтаз арҘиамҘақәа еицырдыруа иҖаларц азы, Ҙырхәала, абиҖарала еимырдон.

Афольклор ианыҖшуеит ажәлар рҖәышра, рҖырхатцара, рҘахрақәа, рҖазшьа, рдунеихәаҖшышьа.

АҖсуа культура дааразза ибеиоуп афольклортә поезиие, ашәақәеи, акәашарақәеи, амузыкеи рыла. АҖсуа аепикатә хәамҘақәа шьоук ажәла аҖнытә ахытхырҘа амоуп. Абас иҖоуп Абрыскьыл изку ахәамҘа, аҘынчреи, аиашареи рыхьчаҘы, зыуаажәлар ибзианы рынхаразы, атәимуаа рықәлара аҖнытә изыхьчоз, ацәҖауцәа иқәызхуаз иакәын.

Зегьы реиҘаза ижәйтәу ашәақәа рызкуп ашәарыцареи, уи еиҖшу аҘасқәа. ЕиҘа иҘыцу ашәақәа ракәзар, урт рыхьз шьҘырхуеит хазы игуо афырхәа, иаххәап: ХәҘыратә Кьахьба, Салуман БҘажәба ухәа убас иҘегьы. АҖсуа ақьабзтә мыткәмақәеи, еикәыршаны акәашаратә ашәақәеи даараза ухы-угәыаҘы иаанхо, аекспрессиатәқәа роуп. АҖсуа ақьабзтә чара иакәнаго акәашарақәеи, ашәеи ацуп.

АҖсуа фольклор аҖнытә иахьазы зегьы реиҘаза иалартәоуп еиуеиҖшым ажаныртә ауаажәлартә рашәақәеи, амилаттә кәашарақәеи, жәлартә аспорттә хәмаррақәеи. АҖсуа ашәақәеи, акәашарақәеи апопулиарра рымоуп ақыртәу уаажәлар рҘы, урт аҘастәи, ма аамҘатәи аверсиакәа ақыртәу афольклортә ансамбыльқәа лассы-лассы инарыҖзоит.

Афольклортә рҘиамҘа автор дамазам асахьаркыратә ҘымҘеиҖш. Иаххәап, ашәҖәыҘы избахә зынзаск имхәазакәанҖы еицырдыруа ҘымҘак ахьз анаахәхалак, уи иадхәаланы ххәҘы иаразнак иаацәырцуеит иара зҘымҘоу автор ихьзи ижәлеи. Д. Гәлиа... АҘымҘа „ХмыҘ шәарыцаҘ ныҖкәаҘы“ ахьз анхәхалак, иаразнак апоет Иуа КоҘониа даахгәалашәоит.

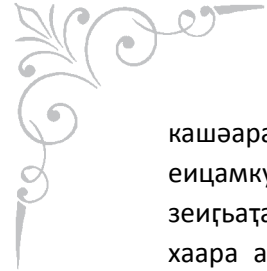
Ус акәымкәа, иаххәап, „Сасрыкәа...“, „Абрыскьыл“, аха автор ижәла, ихьз хгәаладыршәом. Иахгәалашәо аҖсуа жәлар рхәамҘақәа рҖырхәа роуп. Аха иҖоуп ажәлар рхәамҘа иалхны, ма иаҘырҖшны ашәҖәыҘцәа афольклортә цакы (хәамҘа) шьаҘас иаҘаны асахьаркыратә ҘымҘа анаҖырцто. Иаагозар, АҖсны жәлар рпоет Б. Шьынқәба иҘымҘа алитературатә лакә „Азыс гәымшәа“.

Афольклор Ҙызтцауа анакуа *афольклористика* хәа иашьтоуп.

Афольклор ажәйтәзатәи аамҘақәа инадыркны иахьа-уажәраанза ажәлар рыҖстазаареи рҘоурыхи ирыдхәалоуп. Убриазы аҖсуа жәлар рбызшәеи рҘоурыхи зҘо рзы хәы змазам хытхырҘоуп ажәлар рҘаҖыцтә рҘиамҘақәа.

Анхара-анҘыра еиҖш, акультура аҖынҖы ажәлар ирымҘаны ауп ишыҖоу зыхьз

кашәара ақәым абаҕа ссирқәа: иара абызшәа ахаҭа инаркны, аепостә жәабжь дуззақәа еицамкуа асахьаркыратә ҫымҭақәа, игәҭкаагоу амузыка, иблахкыгоу аскульптурақәа, зеиҕаҭам сахьақәа ухәа рҕынза. Ажәлар ирылымҭыз, ирзеилымкаауа, ирцәыхароу, хаара аҭам, хшыҫғы аҭам мчғы амам, антцаҕы здухом. Егьырт реипш, аҕсуа жәларғы рхатәы бызшәала иҫуа, иаҕхьо иҕалаанза, жәйтәнәтә аахыс хеиҭахәага шәҕәы хасабла ирымаз рҕаҕыцтә хәамҭақәа ракәын – еиуеипшым ажәабжьқәа, алакәқәа, ашәақәа, ановеллақәа, аҭоурыхтә жәабжьқәа алегендақәа, ажәаҕҕақәа, ахьзыртәрақәа, ацуфарақәа, убас егьыртғы.

Аҕсуа жәлар рҕаҕыцтә рҕеиамҭақәа ирыҭцаркуа дууп. Иаххәап, ирацәазоуп акы иаламҫашьо аҕсуа жәаҕҕақәа. Ишдыру еипш, аҕсуаа жәаҕҕак иадамзарғы наламаыршәкәа, шамахамзар, жәа рхәазом. Абыргцәа ракәым, аҕарацәаҕы уажәы-уажәы ражәа дырҕшзоит, рыгәҭакы иаха еиҕны аарҕшразы рхы иадырхәоит еиуеипшым ажәаҕҕақәа. Аҕсуа термин „ажәаҕҕа“ ахаҭаҕы иахнарбоит урт жәала икьаҕны, хшыҫла иҭауланы, акы узрыцрымхуа, акы узрыцымҭо, ахьыршәыгә еипш „ипҕканы“ ишыҕоу. Мыцхәы акрызцазкуа роуп ҭыхәаҕҕаҭара змам нарҭаа ражәабжьқәа, анцәа „ихаҭа“ имазкуаз, аҕаатәыҫса рҕыза ду Абрыскыыл илегенда; аҭоурыхтә хәамҭақәа, ахаҭара ашәақәа убас иҭегғы. Иара убас ирацәоуп аҕсуа лакәқәа.

Аҕсуа литература ахы аныцнах инаркны, даара иҕәҕәахаанза, ашьапы иқәҕылаанза афольклори иареи узеилымхуа еилахәын, еизааигәан.

Иишоуп, раҕхьатәи аҕсуа шәҕәыҫцәа егьырт алитературақәа, еихарак аурыс литература атрадициақәа рхы иадырхәон, аҕышәа иаҕыҕшуан, аха шьаҭас, ҕьҭаҭаҕас ирымаз рмилаҭтә ҕаҕыцтә хамҭақәа ракәын.

Ажәасахьаркыратә традициақәа, амилаҭтә ҕазшьа ҕыдарақәа раарҕшышьа, аҕсуа бызшәа ачыдарақәа, иара асахьаркыратә мчы – зегғы ашәҕәыҫы иахьыҕшаауаз аҕсуа фольклор аҕы акәын.

Аҕсуа литература ашьапкы Д. Гәлиа раҕхьатәи ишәҕәы „Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи“ иагәылоу аҕымҭақәа раҕырак ажәлар рҕаҕыц хәамҭақәа рцәа рхоуп. Убас иҕоуп апоема „Арҕызбеи аҕхәысбеи ршәҕәы“ аҕы. Ари апоемаҕы апоет еизигеит цыра-цырала жәлар рхәамҭақәа, рыҕцәажәараҕы абырлашқәа реипш иалаҕсаз, абзиабара иазкыз ажәақәа, ажәа сахьаркқәа напҕазала иртәеит, иаҕалихит ажәлар еилыркаартә ицәажәо, апоезиа наза аҕынза иҕаракыу, иоригиналтәу ҕымҭа.

Убас ажәлар рхәамҭа аҕынтәи иаагоуп Д. Гәлиа иҕымҭақәа: „Абрыскыыл“, „ҕыҕыа зҕомызт, азәк дрыхьзомызт“, „Ажәытәан“ ухәа ирацәаны.

Афольклор аҕынтәи апоет иааигоз амотивқәеи асиужетқәеи рыдаҕы, усҕантәи егьырт иҕымҭақәаҕы ирныҕшуан афольклор ажәа еиҕартәышьа, ажәа еиқәыршәашьа, ажәа асахьаркышьа, аҕаа рҕазшьақәеи рхырҕсахьақәеи раарҕшра.

Алитература афольклор аҕы ахы ыцнахуеит, уи нахыс иалало, иацхраауа рацәазарғы, ахыҭхырҭаҭәҕьа уброуп, уброуп раҕхьа аҕы ахьҭало.

Аҕаҕыцтә поезиаҕы зырҕеиамҭоу ажәлар роуп. Аҕаҕыцтә поезиатә рҕеиамҭақәа исахьаркны изаманан ирныҕшуеит жәлар рдунеихәаҕшра, ргәыҕрақәа, изызхьуа аразҕазы рхәыцрақәа: анасыҕ, ахақәитра, алашаразы раҕацәа ирҕаҕыланы рықәҕара, убас егьыртғы.

Ажэлэр рѣагыц рѣиамтақәа узымдыруа, цқьа еилымкаакәа ажэлэр ртоурых иашатәҕьа адырра залшом. Ажэлэр рхәамтақәа гәгәала иацхраит, ианыгышит иара убас алиитерақәа рира, рырѣиара.

Амифқәа (ахытхәаа)

Амифтә хәамта. Афырхатцаратә хтыск иазку ижәйтәзатәиу ахәамта, мамзаргыбы тоурыхтә фырхатцак илегендатә лшарақәа ирызку аҕцдамта амифтә хәамта хәа иашытоуп.

Нартаа – Кавказ иқәынхо амилатқәа, аҕсуаа, аҕаҕсаа, абазинцәа, аедыгыһаа адынгеицәа, аублаа, аҕарачқәа ҕарачаа, ачеченаа, аингәышцәа аепикуртә ахәамтатә фырхатцәа роуп. Нартаа рдыруеит дагыстанааи, ақыртүа фольколр (аепос еигышым аверсиақәа, ахәамтақәа агыруа лакәқәа рыҕынгы иахҕылоит).

Нартаа репос Кавказтәи аверсиақәа рыбжьара аҕсуа версия ахадара змоу атыҕы ааннакылоит. Уи хара хәҕнынза х-версиак рыла иааит, (апоеттәи – (ашәахәаратә), еилаҕысоу – ажәабжытәи (ахәамта), апоеттәи (ашәахәаратә), ажәабжытәи]. Ихыгышымкәа иҕоу ашәақәа аепос ахадаратә хаҕқәа – Саҕанеи Гәашья, Сасрыҕкәа, Гәанда ҕышза рыхыызқәа ирымадоуп. Еилаҕысоу аформа ирылукаауеит ахәамтақәа рыла – „Афырхатца Сасрыҕкәа иира“, „Нартааи, Аергы“, „Сасрыҕкәа аецәа шыкыдигыһаа“, ухәа уб. егы. Аепос ахадаратәи ахәта ажәабжытәи аҕазшыатә ахәамтақәа амоуп . Арҕ аформатә хәамтақәа рѣы иубоит ажәйтә аамтатә афырхатцатә-аҕоурыхтә ахәамтақәа рнырра, урт ихадоу рыхәтақәа алакәтә сиужет ала иаҕцоуп.

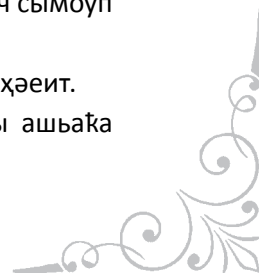
Нартаа репос аҕсуа версия зегы реиҕаза иаларцәоу рыла, Нартаа шәык ыҕан, дрыман ан, аб, еиҕәахәшьа затцәы. Ур еиҕарак рнапы злакыз ашәарыцареи, арахә аазареи акәын; инхон Нартқыта, ахәаҕштәы ахахә иалхыз аҕны дуузза аҕны, ирыман аҕцарақәа, уаҕа аҕыҕаҕышь цәахын еснагы, аҕы бзиа ибаны, пату ақәтцаны иржәуан, ашәа рхәон. Урт рыҕны-ргәара зегы ахахә ала ичаҕаз атзы акәыршан. Нартаа, цыахнымааи, аҕәымхара ҕазтоз, аҕаа ирабашыуан; аҕааҕсыра шынхоз еигыш инхон: бзиабара рыман, ахыта иакуан, изышон, ампыл иасуан, аҕызцәеи аҕацәеи рыман, ихәмаруан, иччон, аимарк рыман, алафхәареи, аицлабреи ухәа уб.егы.

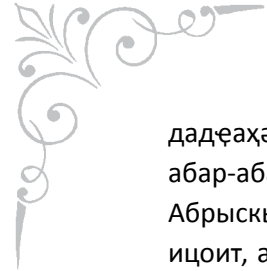
Абрыскыыл – Амиран еигышу афырхатцаратә аепос афырхатца. Диит аҕхәыызба лҕынтә ицыашыатәу ацәатәымхарала (ижәйтәзатәиу ахәамта ала, аҕхәыызба илфеит иххыз ахыбаҕ, уи иалцүаз амчра ду лцәалтәымкәа дҕанатцеит. (Ғаргышыс: ацаратәи афольклор ахаҕы – Ромпап иира).

Ус ишыҕаз аҕхәыызба аҕа длоуит, аха иишыа ишыак иеигышымхеит, изхашья азхашыак иеигышымхеит: мчыбжык анихытц, шықәсык зхытцүаз иеигыш дыҕан, шықәсык ианихуан., – Абрыскыыл ихызыртцеит. Абрыскыыл амч ду иман азәы дизиааиуомызт адауаҕышь даҕызахеит. Уи аҕацәа рҕынтә аҕсуа жәлар ихычон, инхоз-инцүаз дрыцхраауан, ирҕырхагоу ҕазтоз азә дибар, дықәихуан. Аха абарт зегы шыҕайҕозгы иехарззалара далагеит Анцәа дааиваҕәыло аҕара ихы итхыазон. Уи иаҕара амч сымоуп хәа дыехон.

Игәамтыз Анцәа идца ала, афырхатца деиқәҕах дыркит, ахаҕы дытцаҕархәеит.

Ауаа ишырхәо ала, Абрыскыыл иахыагы Члоу (Очамчыра) ахаҕы аҕны ашыаҕа

дадѣахэалоуп, ашыаа адац адгыл ацаа ицоуп. Абыскыыл ашыаа ирцысуеит, абар-абар атцхразы акгы шигым, уи аамтазы адырганцыхэа цыс иақэтэоит ашыаа, Абыскыыл ижыахэаду ирхханы атцыс мыжда дасуеит хэа икьоит, аха иара пьырны ицоит, ажыахэаду ашыаа иаахоит, ашыаа еитах адгыл ицалоит.

Даеа хэамтак ала, аҕсуаа бзиа ирбоз афырхатца иеҕиртит, ихы дақэитүп ахаҕы дыттыцуеит, аха амра алашара изычхауам азын, шытахька ахаҕы ахь дхынхэуеит. Уи ихы ақэитра аамта макьана имааицт.

Беҕерепҕста

Беҕерепҕста – Аҕсуа афольклор ахаҕы, адгыл атцатэи аҕсы аҕха, Реҕруеи, Аныхэамцеи рахэшыа.

Алегенда ишахэо ала, адгыл атцатэи аҕсы ажыра аказа ду иоуп, аихалых маҕаахэы ирмазеиуеит. Беҕерепҕста лахэшыцеи афатэи ашэцатэи дырмазеиуан рашьеи, аруааи рзы, Аҕсныка иааиуаз амѡақэа зыхьчоз рзы. Адгыл атцатэ аҕсы иааикэшэаны иҕсра амшала, абцарда иаанхаз аибашьцаа изықэҕоз ацэгьарауѡцаа еикарамз аибашьра аҕны зегь тахеит. Зашьа иҕсрала игэырѡоз Беҕерепҕста убыскак дтэыуан, уи лылаҕырзқэа изиасны икалеит... Уи лахатыр аҕынтэ ари азиас Беҕерепҕста ахьзырцеит.

Уи азиас иахьаҕы Гагра азааигэара ииасны ицоит.

Агэсакьа – Нартаа ржэйтэажэа ахаҕы иауп, зегьы реиҳаза иколориту, асахьаркырала еикэыршэоу хаҕуп; Абызѡыца,- ахшыѡ ласы-кэыш змоу, иҳатц-хатцауа, абз цьбара змоу- абарт илатцаны анцэа иишаз Нартуп, ииашоу, гэыкала иҕоу, зны-зынла ишхаму ажэа зхэо азэы иоуп. Абарт иказшыақэа рзы иашьцаа уи иҕны еснагь ргэы реанын, иажэа еҕа рыпату хнаеуазаргы, атак иртѡмзт. Еизарак аҕны зны Сасрыкэа Бзоу амышьтахь иқэнамгоз ѡык дақэтэаны днеит, уи иашьцаа агэхьаа рнаҕеит, Гэытсакьа урт ааникылеит „шэйкэатц уи иқэнагоз аеы иҕшааит“.Сасрыкэа иҕхэыс амацэаз-лаша лыман, уи акырынтэ лхатца дицхраахьан уахынла амѡа аҕшаараҕы, уи азын Гэытсакьа иҳэит; абацэа шыоуки реагала агэдура рымоуп, шыоуки рыхэса рнацэкьыс ала иехэоит.

Иухэар калоит Нартаа ркынтэ зегьы реиҳаза адгыл иазааигэо иоуп.

Гэсакьа ихаҕы даараза иазааигэоуп аедыҕаа рверсиа Атлагэцасеи, ауаҕстэи аверсиа Сердони.

Дыд – Нартаа ржэйтэажэа ахаҕы. Шыоуки рхэамтала Дыдрыҕшы ашыа аҕны дынхоит, амца зыҕкьо „Арашы“ еы имоуп, аҕшэма данақэтэалак, Дыдрыҕшы ақэцэа аҕнытэ Лыхны аштэ итаҕалоит. Лыхнытэ афырхатцара аус дукэа рыҕшааразы амшын аҕэара инықэыршэаны Амраташэарахь ддэықэлоит. Нартаа рфырхатца, ақыта Лзаа инхо Лзаа ртыҕха даниба инаркны, бзиа дибейт, акыр аамта антцы, Акэлан- Акэлангери уи аҕхэызба данымтаирс аамышьтахь, Дыд дирхынхэын, нас иара пхэысс дигейт.

Ахьз Дыд ишдыру еипш, адыд аанагоит, убри аҕнытэ уи Дыдрыҕшы Аныа ашыара дынхоит („Дыдрыҕшы“ абызшэадырѡцаа шыоуки ирыҕхьазоит „адыд-мацэыс Аныхэартэ“ иадхэалоуп хэа, шыоукых „Дыдрыҕшы“ „Дыд“ ататемтэ хьзуп хэа), уи ихьз адыд-мацэыс аазырҕшуа терминуп хэа ирыҕхьазоит, Дыд ихаҕсахьа ирыҕхьазоит ижэйтэзоу амифологиакэа аазырҕшуа хаҕуп хэа.

Иазгэататэуп ақыртүа аетнолог С. Бахиа-Оқруашвили ила атцыхэтэантэи аамтқәа рзы икацыз агәаанагарақәа рыла, Дыдрыпъшь ашьха аҕны дантәаз азиас дантәуаз Кәбантэи агъшықәа аҕнытә иааз афырхатца икаитцыз адыд-мацәыс иаанарпъшуеит айбашьра ари атыпъ имтцарсны – аанкыларазы.

Дыдрыпъшь ашьха аҕны иасуа азиас аҕны дантәаз Кәбантэи агъшықәа аҕнытә иааз афырхатца икаитцыз адыд-мацәыс иаанарпъшуеит айбаршьра, ари атыпъ имтцарсны аанкыларазы.

Еирышәи Еирышәқани – Абасратә анцәахәы. Аба асра иалагаанза Ерышә ихәон, ирпго, ирсоу арахәыц еиламшәар, дрыцхраар аба асрафәы; ихьзала акәакәарқәа катцон, ирпъахьоу аба кәамтқьак амхны „ари уара үхәтә“ ауп хәа, иатәаршьон.

Ахьз „Ерышә“, иҕоу гәаанагарак ала ишьақәгылоит агъсуа ажәа „аршәра“, даеа гәаанагарак ала атермин „Ерышә“, ирымоуп акиргизцәеи, аурьмааи, иаанагоит „акат“, ажәа агъсуаарфәы атырқәа даацқәа амоуп.

Аинтирес амоуп абасра анцәахәы ахьыд даеа варианткгыы – „Еришқан“, уи абжаратэи ахәтә (қан) ашәануала ашаха ауп, агъсышәала аҳаскыын ахьзуп (Н. Цьанашьиа мап ацәикуам ари ажәа ашәауаа ишыртәу, уаантэи ишааз).

Уахсит – Нартаа ржәытәажәа ахафәы. Нарт Сит ипъазатцәы, Ажәеипъшьаа рымаҳә. Уахсит Нартаа руахьадхьчафәы иоуп, уи лссы ауахьад кеицон азыиас Кәыбина амрагыларатэи аган ала иҕоу адәкаршәра ахь, уаҕа иазхауан ашьамхы аҕынза ифеиуаз аҳаскыын иазхауан. Уаҕа уи дидирыит ахәыртә рыпъшәма Адаумыжьха, уи айқәпъара аҕны датцаирхеит, нас еиҕызцәахеит, еишьцәахеит, нхара уи иҕны даанхоит, аҕныҕа шамахамзар днеиуамызт.

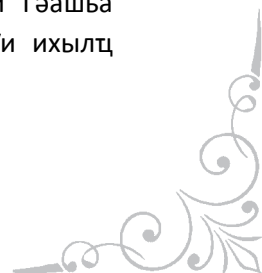
Иашьас икаитцыз иҕны иҕоу Уахсит шьыжьла амрагыларатэи аган ала амцабз еипъш лашарак каццоит, уи быжьык айшьцәа Ажәеипъшьаа рахәшьазацәы далпъхауеит. Акыраамтатэи арыцхарақәа раамышьтыхь уи иара пъхәысс дигоит.

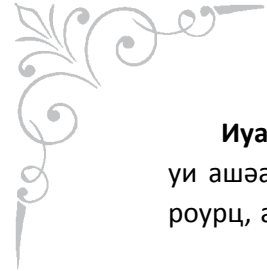
Зосқан (Ахы Зосқан) – Афәкы чымазарақәа, (ахәыц чымазарақәа зеггы: абцы, аймхәаршәаа, ацәыркычы, ахәдарчы иара убас аршышраггы) нцәахәыс ирхылапъшуа агъсха иоуп; димоуп агъхәыс – Ханиа шкәакәа, үрт аамтә-аамтала аеы иакәтәаны ақытқәа ирызнеиуеит, ауаагъсыра ашәтқәа рықәырыпъсоит. Анцәа дызтәаз, ачымазара зыхьыз дахьышьтоу ауатах ахь азәгы днарышьтуамызт, тынчран, абжы ардура каломызт. Ачымазаразы ирхиаз айшәа аҕны ашәтқәа рыдаггы, иқәын акәтыжь ижәу ма акәтзы, ахәатцыс зны, абыста, ашә, ашәыр, иара уацәкьа амузыкархәага ықәын, айшәа аган аҕны, аҕәардә атәа ықәын, хәтыр зқәу иеы азын. Хәцеи-пъхәыси рзы ачамгәыр ма афәрпын адырхәоит, алпъха аура азы иахәоит.

Агъснытэи акәакьқәа цъара-цъара анцәа ишьапыкра нарыгзон „ахәычы аазара“ даньргозггы, уи азын ичыдаз атцас аман, уи атәы Н.Цьанашьиа ианцаны имоуп.

Ахы Зосқан еипъшу изааигәу иоуп ауагъс Алардеи, адыгла Алаурд, ақыртүатә „Батонеби“

Тәтрашь, Тәтрашь – Нартаа ржәытәажәа ахафәы. Нартаа ран Сағанеи Гәашьа лахәшьагъа (даеа вариантк ала лашьаипъа), Ампъари, Бранифеи рхылтц. Уи ихылтц даньнрыхәыпъшлак, иаразнак ипъсуан.

Иуана – ашэарыцарей, ашэарыцарахьчаџи рынцэахэы – Ажэеипъшьаа ичкэын, уи ашэарыцаџцаа еихаразак ахьырпъар – ашэарыцаџцаа ,алтцша змаз, ашэарыцара роурц, азы, ишьапы ркуан. Уи ашэақжа ркныгы ихьыз рхэоит аепитет „Дад“ хжа.

„Ажэеипъшьаа рашэа“ еипъшымкжа, ари Дад-Иуана ихьыз ахракыра иазку ашжа еснагь ирхэоит, ашэарыцара ианалагои, ашэарыцара ианалгои ада. Уи ашжа ахэсагы ирхэои. Дад-Иуана изку ашэақжа ичыдоу амелодиа ала ирылыукаауеит,апъсуа ахьзыртэыратэ ашэақжа иреипъшуп. Абарт ашэақжа ртекстқжа ашэарыцаџцаа рбызшжа-мазаала иапъцоуп. Икоу агжаанагарала Дад-Иуана икульттэ ахькэки амазамызт. Урт азарей – арцарей афункциа нарыгзон, афар,рапъхьака ишэарыцаџцаахоз, ашэарыцаратэ бызшжа рыртцара иацхраауан.

В, Абаев „Дад-Иуана“ ауапъстэ Fud-Juani (аб Иуане) еипъшуп хжа ипъхьазоит, игэы ианагоит уи „Аб Иоане“ (Аззаахы) иоуп.

Лзаа ртыпъха – Нартаа ржэйтэажжа акны хьзыдатэи ахафэы, ақ. Лзаа акны инхо, Лзаа рыжэла рыпъха, уи лыпъшзара ала, дызбоз хылхуан, илыргачамкуан. Уи амаахыр еипъш аблаеиқжаатэақжа лыман, „атра фыц итпърааз ахьшь абла еипъшуп“. Уи Акэлан Акэлангери абаапъсы дымтцаирсит, аха уи бзиа дызбоз Нарт Дыд димхны, пъхэысс дигеит.

Амранықжа – ачгараду рапъхьатэи аџаша анцэаха Аитар изкны апъсататэра, „Аитарнықжа“ иазкны ихымпъадоу аныхэароуп, уи еснагь „Амзанықжа“ аамышьтахь акэын ианынарыгзоз. Анықжааы инапы иакын амза еипъшыз ачашэ , иварафэы иргылон итаацэара иалаз ахэсақжа, дныхэон: „Уара амра, Аитар ду Ахэта ду, улпъха рыгумыжын хара хтаацэара ахэса, ирфеи харахэ, абарақьатра хат!“

Апъсуаа агэра ргон Амра ахэсажэла, зыпъсы таз шакаыз, ахэса ирхылапъшуа,изыхьчо ауп хжа ирыпъхьазон.

Нашьбатақжа – Нартаа ржэйтэажжа ахафэы. Уи Нартаа реибашьрақжа рфэы апъызара мџапъигон, даеа версиак ала, Нартаа рашья еихабы Сит идтца ала, аишьцэа уаанзатэи икарцахьаз рфырхатцарақжа изеитэиэхэон. Ишахбо ала, уи Нартаа ртоурыхнцэафэы, ажжақжааы бзиа иоуп. Нашьбатақжа ихэамтақжа Нартаа зны иаргэырпъгон,даеазны ахэыцра иаланатон. Ажжақжарала иаапъсоз Нашьбатақжа, Атлагэыкжа дипъсахуан, ари имшқжа азэы имбакжа имџапъысуеит аибашьрақжа раан.

Ашьамака (окум) – апъсы икульт иадхэалоу адырга, метрак икоу еимфарпъоу амахэта-еибаркыра ауп, ацэа изаашьу ацахы акэыршаны икарцоит. Уи апъштэырацэалатэ ақжаади, ирссаны ипъкоу ацэа изаашьу ацахкэеи рыла ифычоуп, иара убас амфэы иалху атцысқжа рыла ирпъшзоуп. Уи адагы ашьамака акны икнахауп; аканфетқжа, ашэыр хкқжа, ахамта хэыцқжа (ачабра, ақьаса үхэа уб.егь.)кнахауп, абас ифычоу ашьамака апъсы дахьфэоу атаацэара ирзааигэазоу рыуацэа иааргоит. Уака аишжа икэыргылыны иадыркуеит ацэашьы еипъш.

Пертаба – Мшапъы адырџаены ауп. Абри амш азын апъсуаа уаанза ипъсхьази, фыц ипъсызи ирызкны ипъшыоу афатэ дырмазеиуан. Ирцэыпъсхьоу ирыхэон: „ Еснагь

қшәыхьчала, зегьы рыкнытә, зегьы рзы. Шәылгьха қагышәмыжьын, шәыгьхара, ишәырғеиа харахә, хажәла, пату шәықәцаны шәымац қаулрац азы“ уаха акгы қарцомызт, абри ала еилгон.

Атермин „Пертаба“ Петр-Павел рныхәамшы азырбо, агыруа ажәә „Пертоба“ агьсуа форма ауп.

Ажьи – рагьхьазатәи ажьи, уи ақәамта ала, ажьира Анцәаха (Шьашь) ажьира ииырцеит, Хнапык – агьсынгыареи, арытәеи, ажьақәеи иицеит. Ажьи иоуп еиқәзыршәаз рагьхьатәи абцъари амақәеи агьсуа аруаа рзы, уи ала агьсуаа хымгьада агьсра ақынтә иғихит. Иара Ажьи ибзоурала ауп Анцәаха Шьашь изы иагьыртцаз агьсақатәи ихьыз иазку амш азгәатарә. Абас ала ишьақәығәғәеит ажьира аус иахылагьшуа Шьашь икульт Агьсны. Ари амш инаркны ажьицәа гьхьазан ичыдоу аус назыгзо уақәаңы, Анцәаха имақәуаңы. Агьсны урт апатуи, анырра дуи змаз ауаа рақәын. Шьашьи ауаа рыбжьара абжьақәажәақәеи, ахәшәтәықәеи – ақьашьахәқәеи хәа игьхьазан, урт пату ду рықәыртон, еиҳаразак ажьи ишәира иақәшәон, ажьи ирхәра азәгы изыгәагьуамызт. Ажьи шәыртцлак амахә ажьирауац кнеиҳар, уи амахә ақны иғалоз ашәыр иакьысуамызт.

Рарира – Нартаа ржәытәажәа ахағьы. Аергьаа (игә. Аергь) Ради, Рашьи, Ханеи ран, Рыца игьхәыс лоуп. Аепос авариантқәа рыла ахәшәқәа здыруаз, ахәшәтәы бзиа лакун. Уи лоуп амақ зыцқаз, Нарт Қетұан ақәхәа ала далзыргаз. Даеа хәамтақ ала, Рарира Ажәеигьшыаа – Раҳаири, Реимари, Реирашьеи ран лоуп.

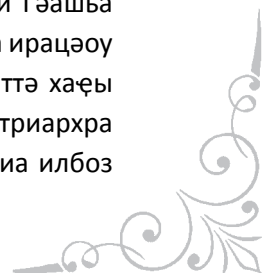
Ақәақәа шьоуки уи лыхьз ауп иарбоу агьсуа ашәақәа рқны („Уа, рарира, раида, рашья“, „Уа, рарира, раҳаира, реирашьа“).

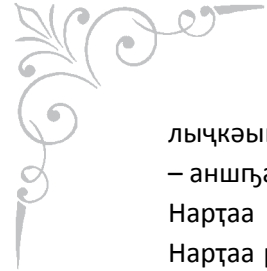
Агьсуаа ишхарцо ала, Рарира луп рагьхьазатәи ауаса агьсуаа ирызтаз.

Регьруа – агьсуа афольклор ахағьы, Адгьылататә агьсы, агьха, Аныхәамцеи, Беғьереғьстеи рақәшьа. Адгьылататәи агьсы аихалых абцъар ажьи иоуп. Регьруаи, лақәшьцәеи афатәи ашәқатәи дырмазеиуан рашьеи, аруааи рзы, Агьснықа иааиуаз амқәа зыхьчоз, ажәлақәа рқнытә. Адгьыл ақәқатә агьсы – ажьи иааиқәшәаны игьсра амшала, абцъарда иаанхаз аибашьцәа изықәғоз ақәғьарауақәа, уаагьсырала еикарамз аибашьра ақны, зегьы тахеит. Зашья игьсрала игәырқоз Регьруа убырсақ дцәыуан, уи лылағьырзқәа изиасны иқалейт. Лақатыр ақынтә ари азиас Регьруа ахьзырцеит.

Регьруа захьзу азиас иахьагьы Гагра азааигәара ииасны ицоит.

Сақәнеи Гәашья – Нартаа ржәытәажәа ағьы ахадара змоу ахағьы, шәык Нартаа аишьцәеи, рақәшьа зазәы Гәында гьшзеи ран лоуп; узыршанхоз-узырғаеамкуаз агьшзара змаз, иара убас даараза цәажьыла иғәғәаз гьхәысын, дыгьшқын, илхәоз қалон, Нартаа ртаақәара анапхғағьы лзүхәар қалойт, уи лымч Нартқыта асақралтә ақәыгьшыра агәта („Нартаа“) ауп. Ииашоуп, Кавказтәи аверсия ақны Сақәнеи Гәашья ахадара ду змоу ароль лқәуп, аха агьсуа Гәашья – ақәажә ичыдоу амчреи, еиҳа ирақәоу архалтә дырғақәа рыла дрылыукаауейт. Хәарада, Сақәнеи-Гәашья лмонументтә хәғьы иақатцәуп аепос еиқәшәаанза, акыр шықәса рагьхьа ишьақәгылаз аматриархра рагьхьазатәи абиғара амифпоетратә хәғьы. Лара зегьы реиҳаза далкааны бзиа илбоз

лыцкэын Сасрыкэа иакун, уи иан лыда ихыз рхэомызт (Иазгэататэуп Сасрыкэа иашьцэа – аншпа, ран лхылц- хэа дрыпхьазон), аиашазы аматриархтэи апринцип ала далалоит Нартаа ртаацэара ду (хэарада уи иаанагом Нартаа рыуаажэларра матриархтэи ма Нартаа репос матриархтэи аамта азын ишьақэгылеит хэа).

Нартаа репос аҗсуа вариант аҗны Саҗанеи-Гэашья еиуеипшым аҗэла дахырпхьазалоит; хэамтак ала Нартаа ран Елдызаа дрыжэлуп, егы ахэамта ала Мхэымзтаа, иҗоуп аверсиа – Хэалмызаа рыжэла датэуп хэа, уи иаанарпшүеит Амрагыларатэ Кавказ иахьатэи Аҗсны ацакырадгьыл ахь нхара иааз еиуеипшым аетникатэ жэлар Саҗанеи-Гэашья лышьтра иазкны еиуеипшым адыррақэа аадырпшүан.

Аепос акыр аамтатэи аҗказаара аан Саҗанеи-Гэашья лхаҗсахья акырза аеаҗсахит. Ахэамта еиҗа ихьшэоу аверсиа аҗны Нартаа ран зымч мацу, ашьоура иашьтоу, иееим пхэысуп, уи лажэа Нартаа зынзагы иазызырфүамызт. Саҗанеи Гэашья башаза дашьтан, лыпхьа-Гэанда-пшза дымтазырсыз, Нарцхьоу ахэшэ итаны ишьра; атцыхэтэаны, илырмазеиз ахэшэ злаз афы, лара илжэыр акэхеит, убри амшала дыпсит.

Гэында – Нартаа ржэйтэажэа аҗы ахадара змоу ахаҗы, шэфык Нартаа аишьцэа рахэшья затцэы (даараза имацу авариаит ала Нартаа ран), Саҗанеи Гэашья лыпхьа – мрада икапхоз, аҗшзаза, амч ду змаз лакэын. Уи лцэеиҗыи җыц ихыхыз ашэаза еипш, ишэыртатаза, ишкэакэаза, иҗэымшэышэза иҗан; ахьпшьтэы хахэы лымоуп, ахш ала лэылкэабоит, амреи, амзеи реипш длашоит. Лашьцэа Гэында илыкэыхшон, абырлыш бааш аҗны дындырхон, ашэарах ахбафлаша мацара лҗартзон. Лыпшзарей, илымаз апату дуи азы лтацацэа Гэында дырцэымҗын. Урт арыфшьыга лытаны иршьыз, машэыршьа дигпшаауеит Алхэыз, деикэирхоит, пхэысс дыихэоит, аха дтахоит Гэында пхэысс дигаанза. Алхэыз ипсыбаф аҗны Гэында атоуба шьталцоит, уи ала Гэында дзақэҗаны илиааиз дицар акэын, 99 җык аталырхеит, урт рлымхақэа җыхны аанда аҗны икналхауан. Хэажэарпгыс иоуп Гэында илиааиыз, Саҗанеи Гэашьей, Нартаа аишьцэеи рҗэы иақэшэаз махэхеит. Гэында лхаҗы иадхэалоуп Сасрыкэа еиқэхара (аиашья еитцбы еилашуаз азиас иагоз аҗнытэ Гэында далылхит) анафс иҗалаз арыцхаратэ хтысқэа раан.

Пхэысдеи, хшаарадеи иаанхаз Сасрыкэа, насгы зегы реиҗаза изгэыкыз, зыгэра игоз – иеы – Бзоугы ицэпсит, иашьцэа рҗгы иееимыз аизыкэаашьяқэа иман, ихы насыпданы ипхьазоит, Гэында затцэык лоуп гэыҗрас имоу. Сасрыкэа Гында длыхэеит иара иахь анхара диасырц, Гэында дақэшахатхеит, аха дшэоит уи ала лашьцэа еиҗагылар, рыцхарак җалар хэа. Сасрыкэа иахь анхара аиасра, ишахбо ала, Гэында лтахара иамзызуп (араҗа ихэатэуп, атыпхьа ацэанырра лымоуп, ари ашьаҗа аргыларала арыцхара шыҗало, убри азын ауп уи лымтарсла Нарцхьоу дзаҗамгылазгы, дрыцхалшьеит).

Сасрыкэа даныҗамыз аамтазы имтадырсыз, Хэажэарпгыс иан (даеа версиак ала Саҗанеи Гэашья) лышэира амшала Гэында дхахэхеит. Абраантэ иалагоит Нартаа ртаацэара дузза ақэззара.

Аиҗар

Аиҗар – ахырхагареи, афнатә гүстәқәеи рхылапүшөы, инартбаау ақытанхамөатә кәзшьа быжьхьзык, быжьхафөык змоу анцәаха иоуп; үи иахь ныхәарала рхы дырхоит „О, Аиҗар, быжьөык – Аиҗар, быжьөык анцәаха рымч злоу...“. Арахә рыхьчацәа Аиҗар ихьз ала шықәсык знык иныхәон, аүасеи , афьмеи ипүсы иартон. Иара убас агүсуа таацәацыгүхьбаза ируалын үи ихьзала аныхәара амөагүгара – Аиҗарныхәа; Ачгара ду ианыцало, рагүхьатәи ашәахьа хымгүада имөагүиргон Аиҗарныхәа. Абри амш азын, акәац амчыбжь үи азын чыдала амажәа ркәахауан, үи ала игьажьыз, еицыхәхәаз ахәажәкәа, амреи, амзеи аформа змаз ачақәа рзуан, афәыди, ахәац иалхыз афатәи дырмазеиуан, хәылбыехан арахә аөныка ианыхынхәлак, аҗаацәара реихабы зны хәзшаз изкыз аныхәара мөагүигон, нас х-кәакәарк аанкыланы Аиҗар дихәон.

Аиҗар ныхәа аан, Аиҗар идагьы, үи инапы аҗака иказ быжьөык анцәахәкәа рымч азы („Жәабран“, „Цьабран“, „Алышькьантар“, „Аеышьашьана“, „Анапганга“, „Амза“, „Амра“). Акырза инартбаау ақытанхамөатә ныхәоуп Аиҗарныхәа.

Анцәаха Аиҗар иныкәигоит ақыртүеи, иара убас егьырт жәларқәа (чыдала Европатә жәлар) аетнографтә маҗаахәкәа рыла, Гьаргь Ацқьа, Тевдореи Ацқьа ркәзшьа.

Аиҗар еипүшу Гьыртәыла еицдыру арахә ранцәаха Жин Антар ((Ажәөантә Антар“. „Ажәөантә“ Аиҗар аепитетгьы имоуп „Хыхь“).

Амифтә хәамҗа. Афырхатцаратә хтыск иазку ижәытәзатәиу ахәамҗа, мамзаргьытоурыхтә фырхатцак илегендатә лшарақәа ирызку агүцамҗа амифтә хәамҗа хәа иашьтоуп.

Ашәарыцаө Ажәеипүшьаа икны

Шәарыцаө дук дыкан.Енак дкәалаауа ахра дафаланы дышнеиуаз акәымкәа, Ажәеипүшьаа иҗыгү акны днеит.

– Бзиала уаабейт, дад! Утәа!- ихәан, диртәейт.

Ацәкәа, ажәкәа рцәакәа рыхьны еилажьын.Дсасымзи, крифәейтцейт, пату икәйтцейт. Жәөашәафьак ааганы имтцейтцейт.Ашәарыцаө иахәызба ааҗыхны ажәөашәафьа шифоз, уа акәац ишалаз ихаштитб дөагыланы ддәықәлейт.

– Уара, абра уахьааиз азы зефьыкам абк хамҗас иустоит, ушнеиуа, амөан иубоит,- ихәейт Ажәеипүшьаа, ашәарыцаө амөа данықәла.

Дцейт. Амөа дықәланы дышнеиуаз, зеифьыкам абк ааипүылан, ишиеихәаз еипүш, ишьит. Ацәа ахихырц даналага, иахәызба иҗаххан, аха имбейт. Камак икәнын,камала ацәа ахысхуейт хәа дналаган, гәафрыла иахыхуа дышнеиуаз, ажәөашәафьафьы иахәызба ахәы алыхәхәо ишалаз ибейт, иаалыхит.

Егьы, абни, Ажәеипүшьаа икны ифартцаз акәзаап арака ипүылаз. Убри азоуп: „Ажәеипүшьаа, иуфахьоу, иугахьоу хәт“ зырхәо.

Азцаарақәа

1. Дабананагеи ашәарыцаџ?
2. Дышпәидикылеи Ажәеипшьяа ашәарыцаџ?
3. Ихъзеи ашәарыцаџ?
4. Изырхәозеи: „Ажәеипшьяа, иуфахьоу, иугахьоу ҳаҗ“ хәа?
5. Иаанырпшүеи ари амифтә хәамта?

Алакә – ижәйтәзоу ажәлар рырҕеиамтақәа иреиуоуп. Абаџхатәра ду злаз ауаа иаҕыртцаз арт арҕеиамтақәа ажәлар абиҕарала еимырдон: абацаа рҕынтәи ахшара ирахауан, ахшара рхәыцқәа ирзеитәрхәон.

Акыр аамтақәа рапшья аџыра злаҕамыз ала, ажәлар алакәқәа еимырдон еитахәарыла. Убарт аитахәарақәа раан алакәхәаџцаа арҕеиамтақәа рыҕсахуан, ирхаштүаз дара ртәала ихадыртәауан.

Адунеи аҕы алакә аҕызымтац, изымхәо, иззымдыруа жәларык ыҕам. Аҕсуаагьы жәытәнәтә аахыс иаҕыртцон алакәқәа.

Ажәлар алакәқәа рҕы иаҕаҕыреуан иееим, ауааы дзырпшьяшәо аусқәа, изырыргон ахатареи аҕымшәареи, иаадырпшүан аиашареи ақьиареи анарха шрымоу.

Алакәқәа ажәлар ирылараазон ахақәитҕразы ақәҕара, аҕстазаара лаша иаҕырхагоу амчқәа рықәызбара, рҕагылара, инырхагоу, иҕстацагоу аҕазшьяқәа рыхьчара.

Алакәқәа ирныпшүеит ажәлар рхәыцрақәеи, рҕыҕрақәеи, рҕәзырхәарақәеи, уиадагьы ауааы иаазараҕы ацхыраара ҕанатцоит.

Алакәқәа шьятас ирзышьтоу аҕстазаара артцабыргра ауп. Убри аҕнытә уа ашәарахқәагьы аҕсаатәқәагьы уаатцас рхы мџаҕыргоит, ицәажәоит, ихәыцуеит. Алакәқәа рҕакы: аразреи ақьиареи аҕыжәара рыҕара, аҕсыцәҕареи аҕанҕашреи раҕаҕера.

Алакәқәа шоит *аҕстәқәа ирызку, анашанатә, абззаратә хәа.*

Аҕстәқәа ирызку алакәқәа рҕны ихадароу атыҕ аанызкыло дара аҕстәқәа роуп – абгахәыцы гызмал, ақәыцма млашы, ажья шәыргәында, амшә, алым, ацә, аҕы ухәа еҕыртҕы. Иара убас иуҕылоит аҕсаатәқәагьы. Арт алакәқәа рҕны ихадароу аҕстәқәеи аҕсаатәқәеи роуп, аха иаарпшү ахтысқәа ауаатәыџса рыбззара иашьашәалоуп, иаххәап, ашәарах ма агышәыг ауааы иеипш ахшыџ амоуп, ихәыцуеит, игәыроит, игәауеит.

Анашанатә лакәқәа рҕны аҕстәқәа, аҕсаатәқәа ицхырааџцәаны иаабоит. Уа ицәыргоу ауаагьы иаабац ауаа ракәым, инашанатәқәоуп, ма анашанатә ҕазшьяқәа рымоуп. Иаххәозар, анашанатә лакә афырхатца арашь ма ауарба дақәтәаны дҕыруеит, адауи иареи адгьыл ицеибатцоит, шықәсыла еибашьуеит.

Абззаратә лакәқәа еиҳаразак аиумортә, мамзаргьы асатиратә ҕазшья рымоуп. Урт иаадырпшүеит абзамыкәра, аҕсыцәҕара, агазареи аҕыҕареи реиҕагылара. Абззаратә лакә афырхатца ҕсра иқәзам.

Ажәлар иаҕыртцаз алакәқәа инарцыданы иҕоуп алитературатә лакәқәагьы, ашәҕәыџцаа иаҕыртцо. Ашәҕәыџцаа алакәқәа еиҳарак ажәлар рырҕеиамтақәа рҕынтә иааргоит. Урт иреиуоуп: Б. Шьынқәба иаҕцамта „Азыс гәымшәа“, Т. Ацьба

илакә „Сабажәгәлеи“, Ць. Ахәба „Гынтца-цәырҕса“, Гә. Кәытцина „Ампакхшь-шана“ ухәа убас егыртҕы.

Алакә иамоуп ахатәи еифартәишья. Бжеихан агьсуа лакәкәа ралагашья абас иҕоуп: „Лакә, лакә сышнеиуаз акәымкәа...“, ма „Дыҕан...“, „Иҕан...“ ... Алакәкәа шамахамзар интәоит гәыргьарыла, ччарыла. Изхәо зны-зынла иара далахәышшәа далацәажәоит, „Уажә уахьынтәи саауеит...“ хәа наццаны.

Азцаарақәеи адцақәеи:

1. Изахьзузеи алакә? ҕазшьа хадақәас иамоузеи алакә?
2. Шьаҕас ирзышьтоузеи алакәкәа?
3. Ижәдыруазеи алакә хкқәас, излеиҕшымзеи уртҕ?
4. Ишәгәалашәаршәа шәзыҕхьахьоу, ма ишәахьахьоу алакәкәа.
5. Ишҕахацырку, насгы ишҕахыркәшоу алакәкәа? Иаажәга аҕыртҕштәкәа.

Аеа-ҕа Цьамхәыхә

Дыҕан шәарыцаф бзиақ, даара ашәарыцара бзиа избоз, иара убри иагышьтаз.

Енак ашәарыцаф ифызцәа иманы хара, еснагь дышцалоз еиҕш, шәарыцара дцеит. Дшышәарыцоз акәымкәа, ибеит инахараны бынеак, ахәарақәа ацны, амрахәага ишыцәтәалаз. Ашәарыцацәа, абынеа шырбаз еиҕштәҕьа, хаихсүеит хәа ршәақькәа надырххейт, аха реиҳабы: „Шәаагылишь зны, акрынабжьоуп, ицегь хазнеип“, – ихәан, ифызцәа ашәарыцацәа мырхыскәа иааникылт. Ашьшьыхәа инеиуа, аеа аҕацәа аманы иахьтәаз акыр ианазааигәаха, ашәарыцацәа реиҳабы иеынеитцыхны данынапҕш, дибейт чкәынак, иан дшаалыхшаз еиҕш, дҕьантазза, ахәарақәа дышрылатәаз, насгы ифызцәа инадирбейт.

Ари закәызеи рхәан, зегьы даара иҕьаршьейт. Ашәарыцацәа реиҳабы изымбатәбарахан, ифызцәа ус реиҳәейт: „Дшәымшьыкәа ачкәын дышәкы, дзакәу еилахқаап“ хәа. Ашәарыцацәа, реиҳабы ишреиҳәаз еиҕш, ачкәын ишьталаны дырkit.

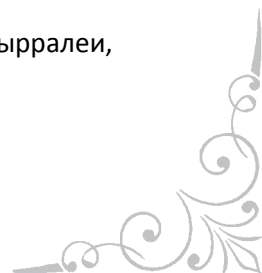
Ари ачкәын дзакәыз уи акәын: анкья зны, ақәылара аныҕаз, цьоукы қәыланы ажәлар ақыта иахцаны иахькарцоз, зыбафәтымыз ҕхәыск дрылазаарын, амфан ҕа длоузаап. Хшара дзауз аҕхәыс лхәычы иакәым, лара лхы лызгомьит аҕнытә, лычкәын амфан даанлыжыгәышьейт.

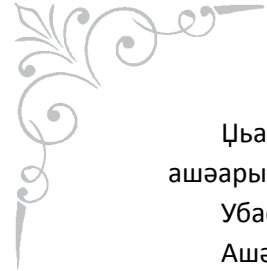
Ачкәын дахькаршәыз ааигәара акәзаарын иахьгылаз убри ахәарақәа зыцны ашәарыцацәа ирбаз абынеа.

Енак абынеа ахәарақәа аманы иахьынтыцыз, ачкәын иааигәа инеизаап, ахәарақәа адәы иахьықәыз ачкәын дрылашәейт: аеа аҕацәа дрылакны даазейт.

Ашәарыцацәа реиҳабы ачкәын ифныҕа дигейт. Афны дахьяааигаз, ашәарыцаф ачкәын диаазейт, дарҕысхейт, абзшәа итцейт: афны данаааига бызшәа издырзомьит. Хьзысгы ихьзыртцейт Аеа-ҕа Цьамхәыхә хәа, аеа дахьяазаз аҕнытә.

Аеа-ҕа Цьамхәыхә ақыта дызланагалаз аҕны зегьы дрылчцо, хшыфлеи, дырралеи, сахьалеи ухәа зегьы дреиҕны дҕкалейт. Избахә раҳаит, бзиагы деицырбейт.

Цьамхэыхэ дзааз ашэарыцаџ даара амал рацэаны измаз азэ иакэын. Уи ашэарыцаџ ѓа затэык диман, аха уи акы иапъсаз уаџымызт; дгазан, дуаџаган.

Убас ишыџказ акэымкэа, зны ашэарыцаџ дычмазаџхан, апъсра далагеит.

Ашэарыцаџ дшыпъсуаз анидыр, ицкэын кашэарах ииаазаз дааипъхьан, ус иеихэеит: „Дад Цьамхэыхэ, уара уоуп иахьа сара сзыкэгэыџратэы цкэынс исымоу. Спъа дзеипъшроу убоит, смал спъа инапы ианыстцар, ипъхастеитэуеит“, – ихэан, имазара зегъы ахьыџказ, иахьыџнаџаз, дџагыланы Цьамхэыхэ иирбеит, рцапъхаџагъы иитеит, убасгъы наццаны: „Сара уажэшьта сыпъсуеит, аха сыцкэын ус ихэашт: „Уара уоума саб цкэынс имаз, зегъы уара унапы ианитцеит, рцапъхаџагъы уитеит, сара акгъы сзаџеитымзеи?“ – хэа. Даара уиргэаашт, аха игэы џаццала, иахьынзаулшо. Имузошэа убозар, днаганы ирба ауаџахџа, зегъы рцапъхаџа ит, абри ауаџах иумырбан, избан акэзар, иурбар, ипъсы маџхоит ихэан, уаџахк иирбеит. Убри ауаџах аџны иџнагылан амраџашэарахь инхо, амза еипъш илашоз быжъџеишьцэа рахэшьазаџэ лсахьа.

Ашэарыцаџ данпъсы, ипъсы антэз ишихэаз еипъш, ицкэын имфо-имжэуа далагеит.

– Цьамхэыхэ, зегъы уара унапы иануп, сара акгъы ахьыџкоу сыздыруам, – хэа ескъынагъы диџын ашэарыцаџ ипъа.

Аеа-пъа Цьамхэыхэ игэы анпъцэаза, ацкэын дааипъхьан, ауаџахџа зегъы дрыџнеирпъшит, апатреџ зыџнагылоу ада. Иирбеит ахьы, аразны, иара убас амал ахьыџтэахыз. Аха ашэарыцаџ ипъа ауаџах инхазгъы дыџнампъшыр имуит. Ианимуза, днаганы ашэ аартны даныџнеирпъшы, быжъџеишьцэа рахэшьа лсахьа аниба, ацкэын ипъсы маџхан, иара уаџа дкаџаит.

Ацкэын ипъсы анилала, абри зсахьоу аџыпъха пъхэысс дысзааумгар зуам, ихэеит. Иагъиашатџџьаны, ашэарыцаџ ипъа имуа даналага, Аеа-пъа Цьамхэыхэ дыџэны амџа дыкэлеит, абри зсахьоу дыпъшааны дизаасымгакэа сшымаауа хэа.

Цьамхэыхэ имџа дыкэланы даара акыр дныџкэахьаны, дышнеиуаз акэымкэа, данынапъш, азэы аџэагэаста дхыланы аџаџаихэа анышэгэалкэа шифоз ибеит, насгъы дырџегъых амла хэа шихэоз иаџаит. Цьамхэыхэ иибаз даара иџьеишьеит, акраамџагъы дазышанханы даанхеит, аха нас, днаидгылан, ус диэзџааит: – Адгъыл аархэны, анышэгэал икэжъу зегъы аџара уаџуп, аха иара усгъы амла хэа ухэоит, узакэытэ уаџүзеи уара?

– Сара сџьасшьаз уара, Аеа-пъа Цьамхэыхэ дубар егъа дџьоушьарын, – ихэеит анышэ зџоз.

– Аеа-пъа Цьамхэыхэ захьзугъы сара соуп, аха ари уара иуфо анышэ аџара акэым, агъамагъы сызбом!

– Цьамхэыхэ захьзу уара уакэзар, уахьџалакгъы суџызоуп! – ихэан, аџыџьагъы еицны рџынархеит.

Еицны ишнеиуаз дырбеит азэы, зырџашк датџагыланы ажэра даџены, дырџегъы: „Азба! Азба!“ хэа аџэџэара дшаџыз.

– Иџауџо закэызеи? – хэа иџьашььаны ианиэзџаа: – Иџастџозеи, азба сакуеит ауп, – ихэеит.

– Ари азы иужэуа зегъы узымхэзои?! – хэа ианџьаршьа, ус реихэеит:

– Сара сџьазшьаз, Аеа-пъа Цьамхэыхэ дыжэбар, егъа дџьашэшьарын.

– Аеа-пъа Цьамхэыхэ хэа ззырхэо сара соуп, аха азы џэыџцак азнагъы сзыжэуам.

– Цьамхэыхэ хэа изышьџоу уара уакэзар, уахьџозаалакгъы суџызоуп! – ихэан, уигъы дрыцны рџынархеит.

Еицны ишнеиуаз акэымкэа, дырбеит азэы алуқэа ишьацаны ажықэа дышрыцыз. Ажықэа рыпұхазараан абахэқэа дыңо дырфеаңалоз. – Иќауцозеи? – хэа ианиазцаа: – Алуқэа сышыасымцар, сласцэахоит, – ихэеит.

– Сара сьбазшьаз, Аеа-ңа Ыамхэыхэ дыжэбар, еға дцъашэшъарын, – ихэеит алуқэа зшьаз.

– Ыамхэыхэ захьзу сара соуп, аха алу ахькажьугы исзырцысзомеи, – ихэеит Аеа-ңа Ыамхэыхэ.

– Ыамхэыхэ захьзу уара уакэзар, уахьцоаалакгы сұфьзоуп, – ихэан, уигы дрыцны рфынархеит.

Еицны ишнеиуаз, дырфеггых азэы ихы шьтыхны ажэван ахь дшыпұшуаз рбеит.

– Иќауцозеи? – хэа ианиазцаа, ус реихэеит:

– Цыпұх, абырстэи сиасны сышцоз, хэыхэқэак ңырни ишцоз збан, цлак аажэаны ирыластан, уажэраанза икамхацт, абыржэы икахарц иќоуп, абжыы гоит.

– Цыпұх иуршэыз уажэраанза ишпакамхацыз! – рхэан, ианаацъаршьа, ус ихэеит:

– Сара сьбазшьаз, Ыамхэыхэ дыжэбар, еға дцъашэшъарын.

– Ыамхэыхэ захьзугы сара соуп, аха уиаќара злоу азэ сакэым, – ихэеит Ыамхэыхэ.

– Ыамхэыхэ захьзу уара уакэзар, уахьцоаалакгы сұфьзоуп, – ихэан, уигы дрыцны, зегы еиманы рфынархеит.

Ахэфыкгы еицны ишнеиуаз, дырбеит азэы, адггыл илымха адкыланы дшызырфуаз. Ыамхэыхэ ифызцэеи иарей ари ауаф иќаитцоз цъаршьан, иазцааит уззызырфуазеи хэа.

– Ф-шышкамыск адггыл атцаќа еисуеит, ирхэо, изхибарќыо еилыскаауеит, – ихэеит адггыл злымха адкыланы изыфруаз.

– Ашышкмасқэа ирхэо акэым, агэылара фыцъа еисуазар рышьтыбж хэауам, уара ашышкмас хэыцқэа ирхэо злеилургозеи? – хэа ианцъаршьа, ус ихэеит: – Сара сьбазшьаз, Аеа-ңа Ыамхэыхэ дыжэбар, еға дцъашэшъарын!

– Ыамхэыхэ хэа изышьтоугы сара соуп, аха ус акы злоу сакэзам, – анихэа, адггыл злымха адкыланы изырфуаз: – Ыамхэыхэ захьзу уара уакэзар, уахьцоаалакгы сұфьзоуп – ихэеит.

Аффыкгы еицны ишнеиуаз дырбеит даеазэы. Уи ахэыхэқэа зықэтэаз атла дықэтэан. Ахэыхэқэа идмырбазакэа, акы ахэы алхны даеакы алатцара дафын. Ыамхэыхэ ифызцэеи иарей атла иқэтэаз иќаитцоз цъашьаны ихэапұшуа ианалага, ус фааиттит: „Хэи, сара сьбазшьаз, Аеа-ңа Ыамхэыхэ захьзу дыжэбар, еға дцъашэшъарын“.

Ыамхэыхэ дахьгылаз ус ихэеит: „Уи сара соуп изахьзугы, аха ус акгы сылшазом“.

– Ыамхэыхэ уара уакэзар, сұфьзоуп! – ихэан, абжъффыкгы еиманы, Ыамхэыхэ рапұхьа днаргыланы, рфынархеит.

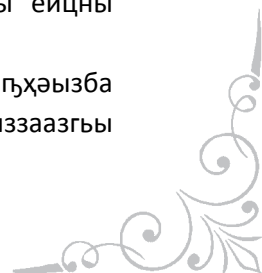
Ус ишнеиуаз акэымкэа, азэы фын дуззак ихы иқэыргыланы дышнеиуаз рбеит. Афны зхы иқэгылаз, иааипылаз дышцъаршьаз аниба, ус ихэеит:

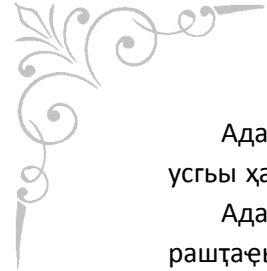
– Сара сьбазшьаз, Аеа-ңа Ыамхэыхэ дыжэбар, еға дцъашэшъарын!

– Аеа-ңа Ыамхэыхэ сара сакэгэышьоуп, аха афын дузза акэым, ари афны ифой ашэцэќыа сзышьтыуам, – ихэеит.

– Ыамхэыхэ уара уакэзар, уахьцо сұфьзазааит! – ихэан, рааффыкгы еицны рфынархеит.

Ицо, ицо, даара акыр иныќаахьаны еипұш, инейт Ыамхэыхэ дзышьтаз апұхэызба лашьцэа адауцэа рфы. Инейз адауцэа ирархэеит рахэшьа дрымгар шырымуа, иззаазгы убри азы шаќэу.

Адауцэа, ари еигъш анхара, еилацэажэан, ирызбеит, цъара акала хреисап, хара угсыи хаиааиуеит, нас дрызгарым хэа.

Адауцэа Цъамхэыхэ зеггы хыс дызларымаз ала, идырцеит, аисарафэи инеиаанза, раштафэи итажьыз ахахэ ду икамала дасны ианеифиргъа, рахэшьа диртарц.

Арт адауцэа Цъамхэыхэ идыртцаз рахэшьа ианлаха, лгэанала ус лхэеит: „Сыхцэы хэыцк алхны имазар, акама инафэшьы-аафэшьны ахахэ дасыр, ишпэифиршэарыз“. Ари агъхэызба лгэы италкыз иаразнак ашышкамсқэа ирзызыфруаз иахаит, нас ахэыхэқэа идмырбазакэа рхэы рылызхуаз иеихэан, агъхэызба лыхцэхэыц илмырбазакэа иааганы Цъамхэыхэ иртеит.

Адырфэены, адауцэа ишырхэаз еигъш, аамта анааи, Цъамхэыхэ икама аатгъаны, ахэыц нафэшьны, ахахэ днахагыланы даннас, акараха, акы иакзамшэа, агэта ааифгэеит.

Агъхэызба ари анлаха, даара лгэы иахэеит, аха адауцэа уи афэгы иаанымгылт. Ари азгы дхазшэытом хэа мап ркит, аха Цъамхэыхэ икаитцазгы даара иаарцэымыгхеит. Ари агъхэатэи аисарафэи ианатцаха, адауцэа ус рхэеит:

– Хаиха акэац зфо димазааит!

Нас ацэқэа, ажэқэа шыны афатэ рацэаны идырхиеит. Акрыфарафэи Цъамхэыхэ ифызцэеи иареи еитцахозма. „Амла! Амла!“ хэа анышэ зфоз дынрыддыртэалан, „Амла! Амла!“ шихэоз, адауцэа ркэац зеггы иара ифеит.

Адауцэа аракагы ианатцаха, ус рхэеит: „Хаиха афы эжэуа димазааит!“.

Аракагы Цъамхэыхэ ифызцэеи иареи изларыхэартахзи: „Азба! Азба!“ хэа арфаш иатцагыланы изжэуаз данрыддыртэала, изхара афы имоузакэа, „Азба!“ шихэоз, адауцэа аршыны дфагылт.

– Шэара шэахыгы азэ далышэх, харгы азэ далаххуеит, убарт руа, рагъхэа ага ицаны иаауа димазааит. Шэара агъхэа шэаар дшэахтоит хэхэшьа, хара хтэы даар – шэара шэатцахоит, – рхэеит.

Аригы бзиоуп рхэан, Цъамхэыхэ ифызцэа далырхит агахь дцарны алуқэа зшьатцаны абахэқэа ирфагъалоз. Адауцэа далырхит такэажэык.

Афыцъагы еиманы ицеит. Ианцоз, атакэажэ мазала ишьтылхит шырз гытқи кэтыки. Иахьнеишаз ианнеи, атакэажэ ус лхэеит: „Цъоукы аказын еисоит хэа хара ххы зхаргэамтцуеи, утэа ара, хапсы хшьап“. Лфыза, ииашатцэкъоуп ихэан, данынатэа, атакэажэ днеин, ихы лырфэгэуа далагеит.

Атакэажэ, лфыза ихы даалагъшуа данлырцэа, ахэыз ихы иналапсаны, акэты надыртэаланы, лара ашырхэа лымфэ дықэлеит. Атакэажэ лфыза дшыцэаз, лара рыфны дазааигэахеит. Цъамхэыхэ ифызцэагы иаргы, хфыза данбааришь хэа уажэы-уажэы ишыгъшуаз, ианынагъш, дырбеит атакэажэ ашта агэашэ дшаадгылахыаз. Цъамхэыхэ ифыза, ашышкамсқэа ирзызыфруаз, ицэаз ихэда абжы иахаит. Нас, атцла ыршэны шықэсык ашьтахь иаауеит хэа иатцагылаз, рфыза дшынхаз аниба, адауцэа рашта итагылаз атцла ду хжэаны ианиршэ, иахькахаз, агэта ицэаз рфыза амхэ анифэс, „хаи!“ хэа дфатцкъаны даныгъа, адауцэа рмардуан днафэгаалеит, атакэажэ ашта дынталоны аамтазы.

Адауцэа ари ргэамгъхеит. Нас дырфегых Цъамхэыхэ ифызцэеи иареи ирыдырцеит: рашта акъан ду уатцагъшыр ухылгъа ухшэаны икашэартэ еигъш ихаракны итагылаз, ачанах азыршы антэаланы, рхы иқэыргыланы, икамтэакэа, ихаланы илбааргарц.

Ари аҕыы Цамхэҕэ иҕыццэа еитцахаргыы, иара дыҕамзи, ихы ачанах ыҕэыргыланы, цэыгэбарк камтэазакэа, дықэлеит. Ақэцэанза днеины данынаҕш, ибеит дзаазаз аҕа абгақэа ишырфоз.

Ари аниба, Цьамхэҕэ изымчхакэа илағырзқэа аттақэа, изнымкылазакэа изамға инахыжжны инкатэеит цаҕа.

Адауцэа: „Азы ицэкатэеит, хара хаиааит!“ – рхэан, даара игэыргэеит. Цьамхэҕэ иибаз анрейхэа, ихарымцеит. Ишхарымтэаз аниба, дырөгегых ачанах ихы инықэыргыланы, цэыгэбарк цэара икамтэакэа, акыан ақэцэан дҕеины дылбааит.

Нас адауцэа уаха егышырзыҕамтэоз анырба, ус рызбеит: – „Ных, арт хара хазларыхэартуо егыҕам, хэшэык рытаны ихамшыуазар, хэхэшьа дахцэыргоит“, – хэа.

Афатэ бзиа дырхиеит. Цьамхэҕэ иҕыццэеи иареи рзыхэан хазы рхэы ахэшэ атаны иқэдыргылеит. Акрырфарц зегыы тэеит. Аха адауцэа мазала ирхэоз, ашышкамсқэа ирзызыфруаз иахан, иҕыццэа ирейхэеит. Ахэыхэқэа рхэы дмырбазакэа ипсахны ирылазтэоз ари аниаха, иҕыццэа ргэы иргэҕэеит, шэымшэан, уи мариоуп хэа рейхэеит.

Астол ианахатэатэҕыа, ахэыхэқэа идмырбазакэа рхэы рылзхуаз даалаган афатэқэа зегыы ипсахит: адауцэа ирымтэаз рымтхны иҕыццэа ирымтэеитцеит, иҕыццэа ирымтэаз адауцэа ирымтэеитцеит. Адауцэа, ахэшэ злаз анырфа, рынцэара уиакэхеит. Цьамхэҕэ иҕыццэеи иареи аҕхэызба изышьтэаз ахытэцэареипш дзыфноу абаа ду ддэылаагап анырхэа, ахан зхы иқэыргыланы ирпылаз иааникылан, ус ихэеит:

– Аҕхэызба лымала лоума иааго, данаагах, лыфнгыы ларгыы еицахгап.

Нас днеин, аҕхэызба дзыфназ ахан ихы инықэыргыланы, иҕыццэа раҕхыа днагылеит.

Аҕхэызба дааганы, ақкэын ҕхэысс днаитаны, ажэлар аазырган, ачара ду руит. Цьамхэҕэ илшази иҕаитэази зегыы даара ицэаршьеит. Иахыагыы уи ахэара иафуп.

Азцаарақэеи адцақэеи:

1. Ирбазеи ашэарыцафеи уи иҕыццэеи? Иҕартэази урт?
2. Дызустэадаз Аҕа-ҕа Цьамхэҕэ? Дзеипшрахазеи уи?
3. Ашэарыцафэ данҕсуаз Аҕа-ҕа Цьамхэҕэ иеихэазеи, насгыы идитэази?
4. Ипэылақэада Цьамхэҕэ адауцэа рахэшьа лаагара дантэоз? (Шэрылацэажэа урт зегыы азэазэала иҕартэаз, рхы шымғапыргаз, атыхэтэан изызнеиз.)
5. Шэырзаатгыл адауцэеи Цьамхэҕэ иҕыццэеи реисарақэа, иагэылыжэаа урт атыҕқэа.
6. Цьамхэҕэ иҕыццэеи иареи адауцэа излариаазеи?
7. Иаанарҕшуазеи ари алакэ?

Алым аҗа Алманыкәа (Адыгаа рлакә)

Дыкан аҗак. Уи аҗ инапатаҗа иҗан ашәарыцаҗәә. Урт ишнеиуаз ашәарах рцәәкәа рылызгоз ауаҗы диман. Абри ауаҗ енак аҗ ус иеихәеит, ашәарыцаҗәа руазәк уаҗ иимбац ашәарах рцәәкәа идызбалоит хәа.

– Ацәәкәа рцыхәала уеитәнаидцаал, сара сҗынза днеиртә сызиахә, – хәа идитцеит аҗ.

Ус енак аҗ иҗы даиит ани ашәарыцаҗ.

– Уҗхамшьан, умҗахыц, – иҗәан, деихаччо дигҗылеит аҗ. – Уаатәа, истәхуп исзеитәуҗәарц абри уахышәарыцо зегь реиҗа уаҗы иааҗеишьаша шанас узыниахьюу.

– Цьушьт, иубац-иуаҗац шәарыцаҗуп сара, уеизгҗы-уеизгҗы шанас сзыниахьюузеи!
– хәа җааитит ашәарыцаҗ.

– Акы уанымиацкәа уҗам, исзеитәхә, исзеитәумҗәакәа цьаргҗы усышьтзом, – иҗәеит аҗ.

Ашәарыцаҗ даахәыц-хәыцын, иажәабжь дналагеит:

– Абна иларшәу дәхәыҗшк аҗы есшьыҗы ицәыртцеит алым, цкәына хәычык дхәырхәыруа дацуп. Рҗыцҗагҗы адәхәыҗш иаакәсны наҗ абна инылалоит. Акырынтә избахәеит дара, аха реихсра сзымгәыҗит – сгәы ирыцҗанашьон ахәычы алымгҗы. Абри ауп уаҗ инеитәиҗәара шанас сзыниахьюу ашәарыцараҗы, – иҗәеит ашәарыцаҗ.

– Ус анакәха, убри аҗкәын хәычы иҗысы шҗоу дыкны дысзаага, – иҗәеит аҗ. – Данузымк – җсроуп иузыҗшу.

– Икышьас исымоузеи: сыҗны сишьтлар – сызихьзом, сиеихсыр – дысшьуеит, – иҗәан, җааитит ашәарыцаҗ.

– Ишутәху дкы, иҗысы шҗоу дысзааугароуп! – иҗәеит аҗ.

– Бзиоуп, амала уаргҗы уцхыраара сҗаххоит. Алым еснагь мҗак алоуп абна ишылтцау. Адәхәыҗш иаакәыршаны аҗәа шьтатәтәуп, излаауа амҗахәаста зацәык ааныҗыны. Ауаа ргылатәуп, ес х-шьаҗацыҗхьаза – азәазәа. Сара алым амҗахәаста аҗықәан схәытатәоит, адәхәыҗш ианаакәлалак схысуеит, егьырт зегь схысра инакәыртцакны аҗәа амца ацрартцароуп. Убасҗан дысзымкыр ахәычы, уаҗа ахаан дсызкрангҗы сыҗам, – иҗәеит ашәарыцаҗ.

Аҗ адтца иҗиит ашәарыцаҗ дзыхәаз ацхыраара иртәрц. Җба-хҗа уардын аҗәа рыманы иаан, адәхәыҗш иаакәыршаны иҗышьтарцан, алым иахаҗеит. Ашәарыцаҗ ихысыбжь шаарахаз еиҗш аҗ иуаа аҗәа амца ацрартцароуп.

Ашарккамтәз алым адәхәыҗш иаакәлеит. Еснагь еиҗш уи дашьтагылан дааиуан аҗкәын хәычы. Алым адәы ашиқәибаазтәҗьа ашәарыцаҗ дхысит, аҗ иуаа аҗәа амца ацрартцеит. Алым анахь иҗит, арахь иҗит, аха царта шамамыз анаба, амцашыра иҗалаҗалан ицеит. Аҗкәын хәыч иакәзар, амцеи ауааи дрыцәшәан, дшаҗь-шаҗьо адәы данаакәха, уа длышьтагәа дырkit.

Алым аҗа ақытахь дааргеит, аихац изыҗартцан, днаган дынтарkit. Криҗартцон, кридыржәуан, амала аихац дытҗрыжьуамызт. Ақытауаа Алманыкәа хәа ихьзыртәит. Ус, аҗ иҗеи иарей еибадырит, ишьтбахит. Аҗ иҗа есымша дубар аихац дадгылан, аткәеи иарей еицәажәон. Енак Алманыкәа җааитит:

– Уаб иузыкаимтцо арбану, уиҳэа, җынла аихац атытра сақәититәлааит, нас уарей сарей хазхаратәкьа хмыхәмарлои, – иҳәеит.

– Саб, җынла даужьла Алманыкәа, иарей сарей хайцыхәмарларц стахуп. Хәылбыехала дхынхәлоит иеихац ахь – иҳәан, ах иҗа иаб дихәит.

Ах даахәацыхәаҗьшыхан: – Уи калашьа змам ауп, даухажьыр хазынтәык хәқәихуеит, – хәа иеихәеит.

Ах иҗа аихац дышнадгылаз еигьш, Алманыкәа дцааит: – Уиҳәама уаб җынла сауижьларц? – хәа.

Ахәацыхәаҗьшыхара – ауафы игәамҗьхо аниахалак, ихы-иҗы акаҗьшыхара, аицрашәара ианалаго.

– Сиҳәеит, аха уаухажьыр хазегьы хәқәухуеит хәа сеихәеит, – иҳәеит.

– Уейтаиҳәа, улахь еиқәца, уицрымтцуа уалагар, хымҗада, сауижьуеит, – хәа иеихәеит.

Ах иҗа иаб иҗы дейтанеин:

– Даушьт Алманыкәа, аштаҗы хайцыхәмарлоит, цьаргы хцазом, – иҳәан, акьыжыхәа ацәуара далагеит.

Ари аниба ах, ацаҗьха иҗьыба иааҗиган:

– Аа, уст ацаҗьха, уара доужь алым аҗа, – иҳәеит.

Ацкәын аҗьыҗьхәа аихац аҗы дааин, ашә аартны Алманыкәа дауишьтит.

Җынла аштаҗы еицыхәмаруан ацкәынцәа, ахәылбыеха алым аҗа аихац ахь дейтахынхәуан. Ас ишыказ такәаамта цейт.

– Ари аҗыза ахәмарра – хәмарроума, хҗы җьнацәеит. Хә-җьутк ицо агира хәмазтҗы, сара иусыртон ахәмарра бзиатәкьа. Уаб иоухәарауеи, хә-җьутк ицо агира ажьицәа иахзыкарцааит, – иҳәан, җааитит енак Алманыкәа.

Дырәегьых ацкәын иаб иҗы днеин:

– Адца рыт ажьира, хә-җьутк ицо агира хзыкарцааит! – хәа иаихәеит.

– Хә-җьутк ицо агира уаҗ далахәмаруа убахьома! Алманыкәа хәа мыждак хашта дықәнагалеит! – иҳәан, даамақарит ах.

Аха ацкәын иара итәы иаҗаршәны икит, нас ах адца иҗиит агира карцарц. Хә-җьутк ицо агира ажьицәа ианыкарца, ахәыцқәа алахәмаруан, ус-ус, ах ицкәын аркьыл дасуашәа ажәан ахь ихалаитцо далагеит. Уи збаз Алманыкәа: – Уажәшьта ари хара иҳахәом, иахзыкарцааит аҗәа җьут ицо агира, – хәа җааитит.

Дырәегьых ах иҗа иаб иҗны днеины ус иеихәеит:

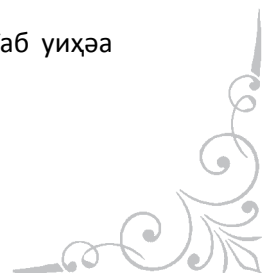
– Ани агира уажәшьта иҳахәом – иласцәоуп, аҗәа җьут ицо агира хзыкарцарацы адца рыт! – хәа.

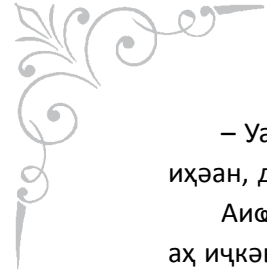
Ицкәын дшикәамтцуаз идыруан азы, ах ишитахымыз адца иҗиит дзыхәаз агира карцарц. Агира карцаны ианалга, арахь аагашьа рзыкамцейт. Ацкәынцәа ажьираҗы ицаны рхала иаарган, агира алахәмарра иалагеит.

Җенак Алманыкәа агира ыршәуа дшалахәмаруаз хараза ицәеит, ишнеиуаз хә-дестынк зцазкуаз ашта илтахан, иакәыршаз агәараанда кәыбаса иагеит.

– Гирала уаҗа хәхәмарзом, – иҳәеит ари ахтыс ашьтахь алым аҗа. – Уаб уиҳәа ацута антыц ацара хәқәититәырц, мап уцәикуам.

Ах иҗа иаб иҗы днеит азин ылихырц.

– Уаууеи, амыждара хҗеиғшитәуеит абри Алманықәа! Уажә иизбаз закәыхзеи! – ихәан, деицрашәеит ах. Аха ичқәын диҳәо-дичо мацара дазааигеит.

Аиғызцәа археи-ғәәеи еимдырҕьо иалагеит. Ишықаз акәымкәа, енак алым аҗа ах ичқәын ус иеихәеит:

– Абнахь мрагылара шықоу дынхоит зҗабк, уи леиғш иғшзоу адунеи дықәнамгалац. Азәырғьы ахацәрғар лышьтәнагалахьеит, аха уахь амға иқәлахьоу неишьа рзамтац лааигәа, амға ркуп адауцәа, уағ драғрыжьуам, урт рнағсан азызланцәа тәоуп, уааихырсоит. Уара уабғьы акырынтә уи азҗаб лахь амға дықәлахьан, аха акғьы измырееит. Убри азҗаб ғҗәысс дузызгоит.

Ах иҗа дақәшақатхеит Алманықәа иеихәаз. Ах иҗа данақәшақатха, Алманықәа өажәа ғуҗ ицоз агира аашьтихын, аиғызцәа амға иқәлеит. Адауцәа рҗабла ианалала, хөеишьцәа адауцәа рахь имғахьтцит. Асас иеигәырғьеит адауцәа.

– Алманықәа, итцозеи ухабар җамбеишьтеи! – рхәан, рнапы дықәырғылан ағнықәа дығнаргаларц иалагеит.

– Сара исзыжәуазеи, җаҗыр-пату зқәышәцаша абри сағҗьагылағ иоуп, шәанигәамғҗағьы шәышьтра ықамкәа иқәихыр алшоит, – ихәан, даацәажәеит Алманықәа.

Адауажәқәа ах иҗа дөышьтырғәан, рнапы дықәырғыланы ағнықәа днығнаргалт. Хаха-хымш адауцәа рғьы қяф руан аиғызцәа, ағҗьымш рығьны ашьыжьымтан амға иқәлеит. Ғыҗк инықәахьаны, ғҗьөеишьцәа адауцәа рқны инанагеит.

– Ғаи, Алманықәа ахатца, итцозеи ухабар җамбеижьтеи! – рхәан, адауцәа нарғьылеит.

– Сара исзыжәуазеи, җаҗыр-пату иқәышәцә сағҗьагылағ! – хәа реиҳәеит Алманықәа.

Адауажәқәа ах иҗа дөышьтырғәан, рнапы дықәырғыланы ағнықәа днығнаргалт, җаҗыр-пату иқәырцеит. Хаха-хымш адауцәа рғьы қяф руан аиғызцәа, ағҗьымш рығьны ашьыжьымтан амға иқәлеит. Ғыҗк инықәахьаны, быжьөеишьцәа адауцәа рқны инанагеит.

– Уахзырбаз аллах җикәыхшоуп! Алманықәа, уахзаазгазеи?! – рхәан, инықәанығҗьо адауцәа рысасцәа инарғьылеит.

– Сара исзыжәуазеи, җаҗыр-пату иқәышәцә сағҗьагылағ! – хәа реиҳәеит еиҗах Алманықәа.

Адауажәқәа ах иҗа дөышьтырғәан, рнапы дықәырғыланы ағнықәа днығнаргалт. Ғык-бзык иазымхәо афара-ажәра қарцеит, патула инықәыргеит. Хаха-хымш адауцәа иртан аиғызцәа, ағҗьымш рығьны ашьыжьымтан Алманықәа ус ихәеит:

– Сағҗьагылағ шәара шәғьы даансыжьуеит, гәынчы-хьажәак шәа шәқьинтәи ианааиаҗа, шәуа-шәшәаць зхәо дықамкәа шәықәысхуеит. Сара хымчыбжь рышьтахь схынхәуеит, – хәа реиҳәеит.

Амға дықәлеит Алманықәа. Дцо, дцо дышнеиуаз – азызланцәа рҗабла дналалеит. Ағҗьа длықәшәеит Зызлан-Захәкәажә – азызланцәа қәрала иреиҳабыз. Илызгәамтазакәа лааигәара днеин, лгәы дагәзит.

– Уара үгәазымтаз сыбла лашара амбааит, ушьтыбжь сызмырхаз слымҗа дагәахааит! Иахьада хара хғанахь ауаа ссақәа ықәнамгалацызт, уахзаазгазеи? – лҗеит Зызлан- Захәкәажә.

Алманыкэа илзеитеихэеит иааира хыкэкыс иамаз, нас лыфныка дналпхьеит. Жэамш инарзынапшшауа зызлан дылтан иара.

– Сзыкэшээз ауп, уи азгаб блахкыга думоукэа ушымцо збоит, сцаны иузеилыскаауеит лгашьас иамоу, – лхэан, Зызлан-Захэкэажэ дцеит. Хаха-хымш лхабар ыкэмызт. Еилылкааит азгаб уахи-ени дшырыхьчоз, зны-зынла пшашьырссра хэа дышдэылыргалоз, убаскан лымтцарссра шауаз.

Ари зеггы еилкааны даныхынхэ Зызлан, Алманыкэеи лареи азгаб лымтцарссра реазыкарцо иалагеит. Дук хара имгакэа, Зызлан дицирхыраан азгаб дымцаирсит Алманыкэа. Уи ашьтахь хымш ипсы ишьон Зызлан-Захэкэажэ лфы, нас амфа дыкэлеит.

Уи аамтаз ах ипа адауцэа ркны дыкан. Апхьа бзиа дныкэыргон, афара-ажэра игдырхомызт. Аха Алманыкэа иаара афэхэара ианахыпа, адауцэа рысас игэхьаа рымкуа иалагеит, азныказ ифатэ иагдырхеит, ашьтахь зынза дапырырхырц рызбеит.

Алманыкэа азгаб блахкыга диман дахьааиуаз ах ипа иакэын хэыцыртас имаз. Дхынхэны аара дшафу адауцэа ргэыреанитцарц, жэафа пшут ицоз агира мфаницан, ишнеиуаз рхаблафы икахаит. Агира адгьыл ианыкэха, адауцэа рыфнкэа аахыцхыцит.

– Алманыкэа даауеит! – рхэан адауцэа, иаразнак ала дыркэабеит-дыршьышьит ах ипа, акрифарцеит, амафэа фыццэа ишэыртцеит, угэы шынхархаз Алманыкэа иаумхэан хэа иархэеит.

Алманыкэа данаани, адауажэкэа неипылан, иааигаз азгаб рнапы дыкэыргыланы афныка дыфнаргалт. Азгаб лыхьзала адауцэа ачара ду руит, бжьаха-бжьымш шэахэаран, кэашаран. Ачара анеилга айфызцэа рышьтахька амфа икэлеит. Адауцэа рысасцэа наскаргеит хараза ртэыла иалганы.

Аифызцэа азгаб дрыманы ркытафы иахьааизггы бжьаха-бжьымш чаран, гэыргьаран.

Ах ипа ипхэыси иареи анцэа ишихэара инхеит-инцит, алым апагы уаанзеипш фызара рзиуан.

Абас ишыказ краамта цит. Фнак ах ипа Алманыкэа иахь фааитит:

– Сара абзиара сзууит, уарггы абзиара узызур стахуп, – ихэеит.

– Сара сзы абзиара фауцарц утахызар, абнахь соушьт, – ихэеит Алманыкэа.

– Ус уара ианутахха, ухы уакэитуп, – ихэеит ах ипа.

– Сара сыпсстазаара зеггы аихац сыштэку исхызгар акэын, уара схы сакэитутэит, сарггы абзиара узызуит. Уажэшьта, икалозар, абнахь сцоит, уаха хаибабаранггы хакам, – ихэан, фаатит Алманыкэа.

– Мфамш укэлааит! Исымоу-исыхьзу уналапшны иааутаху га, – ихэеит.

– Сара акгы стахзам, – ихэеит алым апа.

Аифызцэа абзиараз хэа ааибырхэан, Алманыкэа абна днылашэкэа дцеит.

Азцааракэеи адцакэеи:

1. Иаихэаазеи ах иматцуфы икынтэи иахаз?
2. Кышьас иртэзеи алым апа?
3. Шэахцэажэа ах ипэи Алманыкэеи реизыказаашьа.
4. Ишпакалеи Алманыкэа аихац итыцра?
5. Дабадэикэигалеи Алманыкэа ах ипа? Дзыкэиргэыгзеи?

-
6. Дышпъарыдыркылеи адауцэа Алманыкэа? Ишэца абри ахэца атекст иазааигэаны аицэхэара.
 7. Дабацеи Алманыкэа ах игъа дааныжьны? Уи хықэкыс имазеи?
 8. Зызлан-Зақкэажэ цхыраарас илтазеи Алманыкэа?
 9. Адауцэа рысас – ах игъа – дышпъаныкэыргеи?
 10. Ацыхэтэаны ах игъа дааныжьны дабацеи Алманыкэа? Избан?

Ажэапъкақэа

Ажэапъка – ажэлар шықэсырацэалатэи рыпъстазаара ирнағаз апъышэа еилацаланы, исахъаркны иаазыргъшуа жэеикэыршэоуп.

Апъсуа жэлар идырфеиет зцакы цаулоу, афэығареи ахшыфцарреи зныпъшуа ажэапъкақэа. Урт ирныпъшуеит ажэлар рқъабзқэа, рыпъсадгьыл абзиабара, аифызара, аицхыраара, ацъа абзиабара, агэымшэара, афырхатцара, ақъиара, аезырымгара, аиҳабы пату иқэтцара ухэа аламыс иатцанакуа ацэафэа бзиақэа зегъы.

Ажэапъкақэа ицоуроу апъстазааратэ цэыртцарқэеи аказшьақэеи рымацара ракэым иаадыргъшуа. Урт рыцхашьарак камтақэа ифагырфеуеит ауафы игра баапъсқэа: апъсыцэгъара, аашьара, ашэаргэындара, ачархэара, ашьыцра, агыычра, амцхэара.

Апъсуа жэлар еснагъ пату рзақэуп, бзиа ирбоит ихшыфцагоу, ирфэышгоу ажэа еитарсны ахэара. „Ашьыжь игылаз иean еаба атцеикит“ анаххэо, ари ахэоу шеилкаатэу абас ауп: „Заанатц зус знапы азыркыз ауафы иус бзиахоит, алтцшэа аиуеит, дманшэалахоит“.

Апъсуа жэапъкақэа ирныпъшуеит Апъсадгьыл абзиабара, уи ахьчара, ахатэы бызшэа аицаҳара, азгэыбылра, иаххэап:

Дасу ипъсадгьыл шьам еипъш ибоит.

Адагъгъы – „сызтоу азы зегъы иреихандаз“ – ахэоит.

Айабырг ухэар, апъсы даргылоит.

Апъсуа жэапъкақэа ирныпъшуеит ажэлар акрура пату шақэыртцо, акырзымуа – ишырхыччо. „Ацха ақэсра иацэаашьаз, датцнагеит“ иаанаго, аус шмачыз афатцара иацэаашьаз, еихагъы иуадафны импыцaxeит хэа ауп.

Иаагозар даеакы: „Апъхэыс аашьа лымшььыаракэа рацэахоит“. Ари ажэапъка иаашьо, аеытца рацэа зыпъшаауа ауаа ирхыччоит. Убарт иреиуоуп анафстэи ажэапъкақэагы: „Аусура уаф даазоит, аашьара уаф дыбжьнахуеит“. „Ацъабаа абзабаа ацуп“.

Ажэлар жэытэнатэ аахыс ирдыруан, иалацэажэон ауафи ауафи реицхыраара, реидгылара, азэы имацара акгы шилымшо, пьытфык еицыфартцо еиха алтцшэа шаиура. Убри ржэапъкафы ианыпъшуеит, иаххэап: „Шьаказайдык ала агэара узышшуам“, „Ауафы ауаф ила дгылоуп, ашыш – шьакала“, „Айла пашэла игылоуп, ауафы – уала“. „Анапи анапи еибазэзоит, афбагы афы рызэзоит“.

Ажэлар еснагь ахатыр рзақәуп адырра, ақәығара. Баша ирхәом – „Айара лашароуп, айарада лашьцароуп“ – хәа.

Ирацәоуп ацәгьей абзиеи еилырганы иахзырбо ажәагькақәа. Иаххәап, „Амц ашьапы кьафәуп“ иаанаго, амц хара изцом, ицәырымцыр залшом хәа ауп. Иара убас икоуп еиуеигьшым агьсҭазааратә хтысқәа ирыдхәалоу ажәагька хьыршәыгәқәа:

- Угьсадгьыл еигьу акгы ақым.
- Агьсадгьыл хшыфла ауп ишырыхьчо.
- Агьсны азы эжәыз, шәышықәса нитцүеит.
- Адунеи мрала илашоит, ауафы – царала.
- Атцара бзиа избо имфә тбаауп.
- Аиаша амфә тбаауп.
- Амц ашьапы кьафәуп.
- Абзиа уны азы иат, ацәгьа уны уцьыба итатца.
- Афыза думамзар дыгьшаа, данугьшаа – уеичаха.
- Ашьыцра бзиа уаф дыннархоит,
- Ашьыцра баагьс уаф дыхнарцәоит.
- Ацьабаа абзабаа ацуп.
- Ацгәы агьсыз акыр атахын, ашьапы баазар хәа ишәон.
- Напеилагьса уаф даазоит, лабеилагьса уаф дашьуеит.
- Ажьа шақа итәо ақара ифәуеит.

Абасала, агьсуа жәагькақәа иаадыргьшуа рацәазоуп, цакыла итбаауп, ибеиоуп, рхатә цәафә рymoуп: икьафәуп, еилацалоуп, ихшыфртцагақәоуп; ирymoуп дара рыфнытцкәтәи аритм, арифма, еихаршалоу, еицааниуа ашьтыбжьқәа.

Ажәагька ауафы иажәа арпшзоит, иарлафьхуеит.

Азцаарақәеи адцақәеи:

1. Изахьзузеи ажәагька?
2. Цакыс ирymoузеи ажәагькақәа?
3. Ижәфы ажәагькак иаххәааны ажәабжь хәычык.
4. Игәнышәкылала, ианышәтцала ацәажәараан ишәахауа ажәагькақәа.

Апсуа литература атоурых аперидкэа

Алитература иарбанзаалак изхысхыоу афеиарамѡа аилкаара иатцанакуа рацэоуп.

Аперидк хэа ара хазѣу – алитература атоурых аамта хтэахоуп. Аамта хтэаха периодс хэа ианыпъхызатэу убаскан ауп – иара ахи атцыхэеи иахърыбжьанакыз афны икалар, цъара тоурых аѣы, даѣа аамтанык афны зеипъш камлацыз усқэак, хтысқэак иалкаау процессқэак. Даѣакала иухэарц утахызар, аперидк – абригъ-абригъ аамта, абригъ-абригъ аус ацашьяѣы егырт аѣхэарақэа ирылазмышьашьо хатэ хаѣсахыоуп. Абасала, аперидкгы, иара зхааныз апроцессқэа рыла ахатэ хаѣсахья, ацыда казшыақэа аанахэоит.

Аперидккэы икоуп апсабара афеиараѣы, ауаажэларра ртоурых афны, аказарақэа рфеиараѣы. Уимоу, азэазэала ашэкаыѡцэа зхысхыоу рырфеиарамѡагы периодла пеиодла иушар алшоит.

Ара апсуа литература аперидкдизация шыақэыргылоуп ауаажэларратэ пьстазаара иаѣырпъшны, избан акэзар, ажэлар рыпьстазаароуп алитература пьсыс иахоу, шыакасгы иатцаргылоу, гэыцэсгы иамоу. Атоурых процессқэа, ахтыс дукэа ауаажэлар рѣапъхья апьстазаара ѣыц иқанаргылаз ауснагзатэқэа алитература ишаныпъшуаз, асоциалисттэ ргылара ишацхрауаз, ажэакала, алитература атцакы зеипъшраз ацэыргара, насгы алитература иара афныцкатэи азакэанқэа рышеитаркуаз, атематика шытбаахоз, асахьаркыра ишазхауаз – абарт роуп аперидкдизация ашыақэыргылараан изықэныкэатэу априпципқэа.

Аха атэыла атоурых аперидккэеи алитература атоурых аперидккэеи уеизгы-уеизгы еиқэымшэалар амуа иказам. Ишдыру еипъш, Асовет тэыла атоурых анырѡа имацымкэа аперидккэа азгэартоит: аграждантэ еибашьяра, аиташьяқэыргылара, аиндустриализация, аколлективизация, Ацъынцътэылатэ еибашьяра дүзза, аибашьяра ашьтахьтэи жэлар рынхамѡа аиташьяқэыргылареи арфеиареи рпериод ухэа егыртгы. Ари амѡа мацара уқэныкэо уалагар, алитературатэ процесс излақэнагам ала ипъыцэцэа-пъыцэцэаны икалоит.

Абартқэа зегъ хасаб рзуны уахэапъшуазар, апсуа литература пьшь-етапк, пьшь-период дук рыла иушар калоит.

Апсуа литература атоурых периодла аихшара азцаарагы аамтала еимактэы – еиѣактэны иқэгылахеит. Азырѡы атцаѡцэа ргэаанагарақэа еқэшэомызт, еиуеипъшымызт. Икан апсуа литератураѣы хэ-периодк алкаатэуп анахэоз даѣазныхгы ф-периодкны ишатэуп анахэозгы. Икоуп иахья апсуа литература атоурых х-периодкны ишазар еиѡа иашоп хэа зыпъхязо, абасгы иршоит:

Актэи аперидк иатцанакэеит апсуа милаттэ ѡыра анцэыртцыз (1862шықэса) инаркны Апсны Асовет мчра шыақэгылаанза (1921шықэсанза).

Аѡбатэи аперидк иатцанакэуеит 1921 шықэса инаркны Асовет Еидгыла еилахаанза (1991 шықэсанза).

Ахпъатэи аперидк иатцанакэеит 1991 шықэса инаркны (Асовет Еидгыла еилахаанза инаркны) иахья уажэраанза.

Ара шэара ишэыдахгалоит апсуа литература аетапкэа – пьшь-етапк ала ишо.

Агъсуа литература аиреи рагъхъатæи ашьафæкæеи актæи апериод иацданакуеит (1862-1921)

Ариа апериод иахъатданакуиз афæи уафæи иаликаар алшоит апериод къæфæкæа хгъа рфынза. Убас, агъсуа шæкæфыра аира инаркны иугозар, агъсуа литература рагъхъатæи, мамзаргъы актæи апериод къæфæ иамеханакуеит 1862-1912 шыкæсқæа. Ари аамтазы ишьақæгылеит агъсуа шæкæфыра, икæло иалагеит агъсуа рцагатæ литература, иара убасгъы ақырсиантæ динхатцара агъсуаа рфæи аргæгæаразы, ауахæаматæ шæкæкæа агъсшæахъ иеицаганы атыжьра иафæын. Асахъаркыратæ литературатæкъа камлацыт уи аамтазы, аха усгъы атыгъ рыман акрызцазкуа ашæкæфыратæ фактқæа. Урт рахътæ зегъы ирыцкыуп агъсуа нбан ашьақæыргыларæ, агъсуа нбан шæкæкæа реиқæыршæара, агъсуа школқæа рзы егырт арцага шæкæкæагъы ртыжьра, иара убасгъы „Анцæа изакæаниазкны ашæкæкæа реицагара, анафсан, анхара-нцыра рцага-шæкæкæагъы акык-фбак агъсышæала ртыжьра.

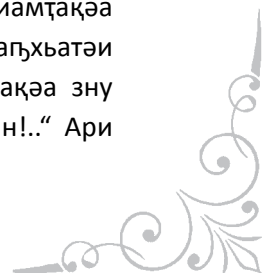
Актæи апериод акны афбатæи апериод къæфæ иалагоит 1912 шыкæсказы – агъсуа литература абду Д. Гæлиа рагъхъазатæи исахъаркыратæ рфеиамтақæа знылаз ишæкæи, „Ажæеинраалақæеи ахъзыртæрақæеи“ хæа хыс измоу антыцыз инаркны, иагъынцæоит уи апериод къæфæ 1917 шыкæсказы. Агъсуа бызшæала аус зуаз, шæкæи фæфытæкъас усқан икæаз азæызатæык иакæын – агъсуа литература ашьапкæи Д. Гæлиа. Асахъаркыратæ рфеиамтақæагъы рацæамызт, Д. Гæлиа аижæеинраалақæа ракæзан урт зегъы.

Хазлацæажæо апериод къæфæ азы зызбахæ хæатæу, литературатæ фактқæаны икоу: Д. Гæлиа рагъхъазатæи иеизга хæицы „Ажæеинраалақæеи ахъзыртæрақæеи“, насгъы иара ипоема къæфæ „Арпызбеи агъхæызбеи рышæкæи“ ауп.

Инеидкыланы урыхæагъшуазар, урт ашæкæкæа рыбжеихарак этнографиатæ-фольклортæ материалқæоуп излыхыу, рфæишьа формагъы уи аныгъшуеит. Имачым, насгъы, рагъхъазатæи агъсуа поет ирфеиамтақæа рфæи ахшыфртцагатæ элементқæагъы. Апоет аиашахъ дгыланы ахæахæа иацæиршæон, иафæагъиæуан амучацæа, азаалым ныкæгафæцæа („Хоцъан ду“), атцас баагъсқæа, хæартала зламыз „ауаа мыцхæкæа“, „алыгъсаахъшæашæақæа“ („Абжьафашъа хабжьакъыла“, „Шака дыгъстæи цæыбзахæызеи“, „Афæи грахтыгоуп“, „Агъычра“). Абарт реигъш икоу апоет ирфеиамтақæа рфæи агъсуа нхафæижæлар ареволиуциæа кæлаанзатæи рыгъстæзаара ашьеи-адеи реигъш ирылсны икоуп, иреигъу иажæеинраалақæа икказа ирныгъшуеит ацъажæлар русуреи дареи рыбзиабара, агъстæзаара абзиабара („Аагъын“, „Аеафæра“).

Д. Гæлиа ифæимтақæа афольклортæ мотивқæа ианакæзаалакгъы ирыцæмачзамызт, аха литературатæ традициак, гъышæак аныкæамыз аамтазы, урт амотивқæа чыдала хадара рыман ирфеиаратæ усура зегъы афæи. Рагъхъаза хазы иара итижьыыз ашæкæи ишеибакæу фольклорын ианыз, ахъзгъы уи ауп иахæо – „Агъсуа жæагъкақæеи ацуфарақæеи“ (1907 ш.).

Хазæу аамтазы агъсуаа ркультуратæ еицахара гæалас измаз амилатæ интеллигенциæа ирфæуаз, ирхæоз рфæи есааира иазгæартон гъхъака ацара шацахыу, акультура ишазырхатæу, ашæкæи гъхъареи, ашкол уси шышьтыхтæу. „Ацара – лашароуп, ацарадара лашьцароуп“ – абри аркæишга тезис иазкыу афæимтақæагъы мачым Д. Гæлиа данналагозтæи арфеиамтақæа рфæи, насгъы убарт рхыгъхъазарафæи иалкаатæуп еихаракгъы хатæи бызшæала агъхъатæи афæреи рышьтыхрахъ ажæлар ирыгъхъақæоз афæимтақæа. Апоет иажæеинраалақæа зну ашæкæи ахъауртуæа иануп еицаадыруæа акуплет: „Ахы, ссышæкæи, уеицамхан!..“ Ари

автор ипрограмоуп: „Жәа хаала ирччала, жәа рҕәышгала үцәажәала... аҕысышәала“.

Аҕсуа сахьаркыратә литература аҕоурых актәи апериод аҕы иара убас иалкаатәуп 1917-1921 шықәсқәа. Ари аамтәзы иытыцханы аҕра иалагақәеит: С. Цанба, М. Лакрба, И. Коҕониа, М. Ахашба убас еҕыртҕы.

Ишдыру еипҕш, арҕ ашықәсқәа рыоныцҕа иҕалеит адунеитә-тоурыхтә хтысқәа – дахырхәеит аурыс хәынцҕар, уи инаишьтарххны абцъар шытыхны игылеит згәы кыдгылахьаз аусуцәеи анхацәеи, В. И. Ленин иара ибольшевиктә партией рнапхгарала. Урҕ наунагза атыхәа ҕыртцәеит анаделуааи абуржуазиеи рымчра, аиааира агеит Октиабртәи асоциалисттә революция Дузза, рхы иақәйтхәит ажәларқәа, урҕ азини алшарей роуит рекономикей рмилацтә культурей рырҕеиаразы.

Аҕсны иарбоу апериод азы ажәлар ираҕаз аменшевикцәа амчра рнапаҕы иааган ирыман, аҕсуаа рмилацтра зырзшаз ассимилиациятә политика мѡаҕыргон. Абар, шыта ма ахақәйтра хыҕалеит хәа агәыҕра шрымаз, аҕсуа жәлар ари еипҕш аус бааҕс рызныкәырго ианалага, иахьаҕы хьаас ироуит рмилацтә ус, иаха-иаха иҕыхо, еибаха-еибафо иалагеит рмилацтә цәанырра уи ианакәзаалак, уаанза усҕак ицаҳәацәхәуа, ицарны, ибызбызуа, ирхьаауа иҕамлацыт.

Аҕсны социалтә-политикатә ҕагылазаашьей ареволюцией рхыҕшра аныѡеит уи аамтәзтәи аҕсуа литература. Абра иаххәаз дырцабыргүеит алитературатә факт хадақәа.

Убас Д. Гәлиа 1917 шықәсзтәи жәабранмзатәи абуржуазиятә-демократиятә революция иазкны ииҕыз ажәеинраала „Шәнеиха шәаҕхьаҕа!“ аҕы автор аҕажәлар дрыҕхьоит, ажәытә аамтә рышьтахь азырханы ахақәйтра иазықәҕарц. „Ацәҕьа еҕьалшом, абзиара аиааиуеит“, – иѡеит автор:

*Аамтә аҕаҕсахт, иахыҕит ашәшы,
Амра халаҕхан; харҕыхеит зегьы,
Иаабоит аргама хтәылаҕ иҕалаз уажьы,
Шәеиха шәаҕхьаҕа, шәеиҕамхан азәҕьы!*

Аменшевикцәа рхаан иҕсадгьыл зтагылаз арыцхара аарҕшра иазкуп апоет игәытшьяагоу иажәеинраалақәа: „Сыҕсадгьыл“, „Ишәтит ашьхақәа“, „Истахын сара“ (1919 ш.) убас еҕыртҕы. „Ишәтит ашьхақәа“ аҕы апоет-апатриот дгәынқыуа дцаауеит: „Сыҕсадгьыл, сызкәыхшаша, уара ианбыкәу уанышәтүа?!“

Аҕсадгьыл гәхьяаганы, игәаҕ-цәаҕрақәа изхымгакәа, даҕыҕсаауеит ажәытә аамтәзтәи амц фырхатцара иарзыз арҕыс Елҕан, ажәабжь „Атәым жәѡан атцаҕа“ аҕы. Ари ажәабжь ссир ахьз атцаҕа епиграфс игылан: „Дасу иҕсадгьыл Ашьам еипҕш иҕхьазоит“ – хәа.

Асоциалтә-патриот мотивқәа ианакәзаалак чыдала иҕәҕәан С. Цанба иѡымтәқәа рҕны. Хазәу ашықәсқәа рзы уи иаҕыцаз асахьаркыратә рҕеиамтәқәа ракәзар, урҕ, шамахамзар, зегь идеятә цакыс ирымоуп аҕсадгьыл абзиабара, ахақәйтрей ахьҕшымрей рзы Аҕснытәи аҕанхәыжәлар рықәҕара. Убас иҕоуп, иаххәап, раҕхьазатәи идрама „Амхәцъыр“, апоема „Аҕсны“, „Цәҕьаза дссырын лара“ (1920 ш.) убас еҕыртҕы.

1920 шықәсазы агазет „Аҕсны“ аҕы ианыртцеит И. Коҕониа иажәеинраала „Хгылап, сашьа!...“

*Иазхоит, иазхоит шьта.
Хгылап, сашья, хгылап,
Иумбои, ашаргыейдэ
Ишынаскыауа, наӀ, ѡада.*

Абри еипшупхьызлаггы цакылаггы апоет ѡа „Сашья“ захьзу егьи иажэинраалакгы. „Ахы, аӀсацэа!“ аӀны иѡуеит: „Ахы, аӀсацэа, шьта хнеихап хӑгъхьаӀка, зызбахэ хӑхауа алашарахь, хала хызтыша хара зеггы!“

М. Ахашба раӀхьязатэи иажэинраалакэа руакы далагоит: „Угыл, ишоит, сашья!“ Егьи иажэинраалакгы – „АаӀынразы“ автор асимволтэ гӑыӀра агӑырӀгара аныӀшуеит.

АӀсуа интеллигенция рӀкны иреиӀгӑээз бзиа еилыркаауа иалагахьан, аӀсуа культура арѡиара хамеигзарыла иазааӀсоз ауаа имѡаӀыргоз аускэа рцакы шдуззав рмилацтэ Ӏсцэаараѡы.

Ишаабо еипш, ажэакэа „АӀсны“, „аӀсуаа“ рныцуамызт акыӀхь даӀбакэа. Милацтэ бираӀс ирӀхьязоз раӀхьязатэи аӀсуа газетггы даеакы акумкэа „АӀсны“ ахьзырцеит, насггы ари агазет ахацӑгы даараза акрацанакуан амилат Ӏсцэааратэ зцааракэа рыкӑргылараѡы. Актэи аномер аӀкны аредактор Д. Гӑлиа иѡуан: „Иахья ицыцтит... аӀсуа газет „АӀсны“. Шьта аӀсацэа, лада шӑыӀка, ѡада шӑыӀка, шӑееидышӑкыл абри абираӀ ацӑка!“ С. Цанбаггы иара уа иӑэоит: „уажэоуп иаӑаггы агазет анаӑтахыу“ хӑа, насггы дрыӀхьон „зыуаажӑлар хӑычы рзы згӑы былуа, АӀсны гӑблырцас измоу азӑыр дыӀказар“ амилат ус иазеиӀгхаша ирдыруа зеггы „АӀсны“ ианырцаларц.

Абас иӑоуп аӀсуа литература ацӑкы 1917-1921 шыкӑскэа рзы.

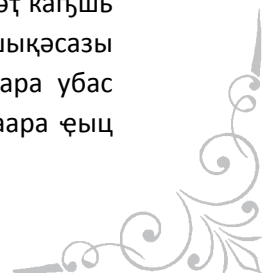
Абас иӀан актэи аперииод – аӀсуа литература аиреи аӀхьятэи ашьаѡакэеи рпериод. Инеидкыланы иугозар, уи – еихарак фольклортэ поезиатэ периодын.

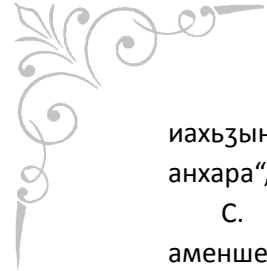
АӀсуа литература ацӑурых аѡбатэи аперииод (1921-1930)

Ари аперииодггы иамоуп егьырц изларыламѡашьяша ацыда Ӏазшьаӑкэа. АӀсны ишьӑкӑгылеит Асовет мчра. Атцыхӑа Ӏцдэеит аӑьяжӑлар ргӑаӀ-цӑаӀкра. АӀсуа жӑлар ыцыцтит аумаамцӑ амчымхара изцӑгылаз, ироуит ахаӑеитра, аекономикеи акультуреи рырѡиарамѡа ду ианылеит. Аексплуататорцӑа, архӑцӑа, ассимиляторцӑа, аӑгычцӑа рцыхӑа Ӏыырцдэеит, аусуцдэеи анхацдэеи рзакӑан ѡыц амч ала. Анхара-нцыреи, ацара-дырреи, акультуреи рырѡиаразы иацӑххашаз алшараӑкэа Ӏалеит, ишьцызхша ауаа гылт.

Хрыхӑаггып акык-ѡбак ацӑурыхтэ-литературатэ факцӑа. РаӀхьяза ара уаѡы иазгӑеицӑаша 1921-1930 шыкӑскэа рзы аӀсуа поетцдэеи ашӑӀкыѡцдэеи (еихарак С. Цанбеи И. Коӑониеи) ашӑа азырхӑоит Октиабртэи асоциалисттэ революция Дузза, рѡымцӑкэа рыла аӀсцэаара ѡыц иахныхӑоит, рыехӑаӀхьыз рхӑоит адунеи аӑьяжӑларкэа рвожд В. И. Ленини Акоммунисттэ партией.

Абарц атемакэа ирызкыуп, иаӑхӑап, С. Цанба ипублицистика, апиесаӑкэа, иажӑабжькэа, исимволтэ-романтикатэ ѡымцӑкэа: „АдӑыӀба #6“, 1924 ш., „Ашӑц ӀаӀшь зѡоу атцла гӑгӑа ду“, 1922 ш., ипоема „Ашьха цыӀхӑа“. Ари апоема 1925 шыкӑсавы ирѡыцны ииѡыз, поезиатэ цӑурых ажӑабжьуп АӀсны авы. Иазгӑацӑатӑуп иара убас И. Коӑония иажэинраалакэа В. И. Ленин изкны иаӀӀицӑкӑаз, асовет Ӏсцэаара ѡыц

иахзынфылақәоу, абҕейтцыхра зауз ипҕсадгьыл иазку: „Ленин“, „Ахақәйтра“, „Тәрада анхара“, „Жәашықәса цуеит илашоижьтәи Урыстәыла“, „Апҕсны“ убас егьыртгьы.

С. Чанба хзыхцәажәо аамтазы иөит, иаххәап, апиеса. „Апҕсны-Ханым“ – аменшевикцәа ахра аныруаз ахышықәса рыфныцқа „Апҕсны иабаз ассирқәа раарпшра иазкы“, Апҕсны Асовет мчра ашьақәыргылара иахзынфылоу апиеса „Ихәфсхьоу амшқәа рахьтә акы“, ареволиуциатә пиеса „Кьараз“ ухәа убас егьыртгьы.

Атоурыхтә-этнографиатә тематикала иөу арҕеиамтақәа ирхыпҕхьазалоуп иара убас И. Коҕониа ипоемақәагьы. Ишдыру еигпш, уи ишьақәиргәгәеит апҕсуа литератураҕы апоема жанр – шықәсык-өышықәса (1924-1925 ш. ш.) рыла иөит 7-8 поема, насгьы урт зегьы рцакы апҕсуа жәлар ржәйтә тоурыхи, ретнографиеи, рҕапыцтә поезиеи ркынтәи иаагоуп. „Апоемақәа“ хәа хьзыс иатаны, автор апоезиатә жәйтә ажәабжықәа хазы шәкәны рапҕхьа итыцит 1925 шықәсазы. Уи ианылеит апҕсуа литература аҕеиараҕы аума тцазкуа, жәлары зегьы пҕасанатә аахыс еицырдыруа апоемақәа: „Хмыч шәарыцаө ныкәаөы“, „Абаҕаа Беслан“, „Маршьанаа шықәибыхыз“, „Наөеи Мзауци“, „Ашәы Данакеи аҕарач Бакәкәи“, „Зосхан Ачбеи Жанаа Беслан игҕацәеи“, „Мшәагәу Кьаҕеи Папба Рашьыти“.

Абасала еихарак хзыхцәажәо ашықәсқәа рахь иадпҕхьазалатәуп апҕсуа драматургиа аиреи апҕхьатәи ашьаҕа бзиақәеи. Адраматургиа үскан абас еиха ө-напыкла изыркыз, иаха пҕхьацара ахьамаз машәырны икамлазеит, избан акәзар, убри аамтазы ауп апҕсуа жәлар рмилацтә казара, ртеатр апҕсы аталара ианаҕыз. Уи үскан ҕыцбарах ибаны, ихәц-хәцө ашьақәыргылара иаҕын Д. Гәлиа инапхгарала. Насгьы апоеит еикәиршәон атеатр репертуарла, аурыс бызшәеи ақырт бызшәеи ркынтәи еиҕеигон апиесақәа. Идыру еигпш, ҕыц иааидыркылаз атеатр зназы даараза иацәмачын апҕсуа репертуар. Убри акынтәи, ареспубликаҕы акултуратә ргылар апрактика рҕапҕхьа иқәнаргылаз, акрызцазкуа ари ауснагзатә рхаҕы иааганы, апҕсуа шәкәыөөцәа иапҕырцеит акымкәа-өбамкәа аоригиналтә драматургиатә рҕеиамтақәа. Рапҕхьаза ара рызбахә хәатәуп С. Чанбеи З. Дарсалиеи рөымтақәа. М. Ахашбагьы үскан зназы драматургиагьы иеазикуан („Ацәпшьяра“, апиеса апҕсуа кәзшьа акнытә, қәгыларак ала“, 1924 ш.).

Ари еикәхәпҕхьазаз – апҕсуа драматургиа рапҕхьазатәи ашьаҕа тбаақәа ракәын (нас акыр ишьтаханьы икан адраматургиа аҕеиара). Ишаабо еигпш, апҕсуа литература зегьы акны ишыкәз еигпш, адраматургиаҕы хазлацәажәо аамтазы хадара аман атоурыхтә-этнографиатә тематика, цакыла апиесақәа, шамахамзар, зегьы апҕсуа жәлар ржәйтә пҕстазаара, мамзаргьы ахақәйтразы ақәпҕара ирхыргәхьаз раарпшра акәын изыкыз.

Абасала, аөбатәи апериод иатцанакүеит Асовет мчра Апҕсны ашьақәыргылара иашьтанеиуа апҕхьазатәи ажәашықәса. Арт ашықәсқәа – рапҕхьазатәи шыаҕақәан апҕсуа литература исовет литератураны ашьақәыргәгәаразы. Макьана дырөегь хадара аман атоурыхтә-фольклортә тематика. Асовет апҕстазаара аарпшра аарлақәа рнапы анадыркуаз акәын, убри акынтәи аҕыцра азышәахәарагьы тоурыхтә планын бжеихаи иамаз. Ари иара ахатә мзызқәа амоуп: апҕсуа жәлар ажәйтә еицәханы икан, аколониалтә үгә иатцагылан, ааигәа ирхаанын аменшевикцәа ассимилиациатә политика; абартқәа зегьы ргәаҕы цқьа имҕьацкәа ахәра ныжьны ирыман; ареволиуциатә шықәсқәа раахыс, рмилацтә хдырра иазхаит, убри иахкәаны урт ажәйтә ирылшахьоу ахатцарақәа, насгьы ахақәйтразы ацьяжәлар рмассатә қәгыларақәа ухәа мыцхәы интерес икартон, – абарт роуп изыбзоуроу атоурыхтә жанр аҕеиара.

Инеидкыланы иаагозар, аѡажэтэи ашықасқәа рзы, уаанза иеипӗшымкәа, аӗсуа литература аеидкылареи абееиахареи иафын, есышықәсаира иаӗырцон арфеиамта ґыцқәа.

Аӗсуа литература ахӗатэи апериод (1930-1940)

Абри аамтазоуп аӗсуа литература асоциалист идеиатэ цаки анығәғәаха, абра иқәтәиааит аӗсуа литература изаамтану асовет тематикахь. Афактқәа, афымтақәа реиҳарак излахдырбо ала, ахӗатэи апериод азы аӗсуа литератураґғы ишықәґылеит асоциалисттә реализм.

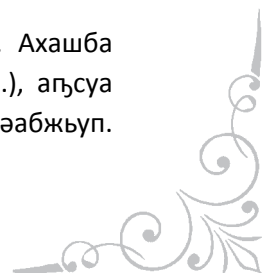
Ара иазгәатаны иҳамоу ашықасқәа рзы Асовет ӗсадгьыл адунеизегьтә-тоурыхтә қәфеирақәа аман; асоциалисттә система аиааира агеит, акапиталисттә элементқәа ықәырхит, аексплуатация атәыхәа ӗырцәеит. Асовет тәыла индустриалтә-колнхаратә хәынтқарра дуззаны иґалеит, аконституция ґыц асовет жәларқәа риааира дуззақәа закәанла ишықәнарғәґеит. Иара убас СССР аґы ӗаса еицаханы иґаз амилатқәаґы – хәыци-дуи – рекономикатә-культуратә феираґы акырза ӗхьаґа инаскьеит, уафы ишимбац иазхәит рлитература, ашәґәыѡцәа реидгылақәа еиґыркааит ареспубликақәа зегьы рґы, асовет жәларқәа дара-дара реицхыраара аформақәа тбаахеит. Аха арт аиааирақәа хьаада-баада, қәґарада, тынч, ӗшьаала, рхала имаазеит. Абартқәа аныӗшуеит аӗсуа литератураґғы.

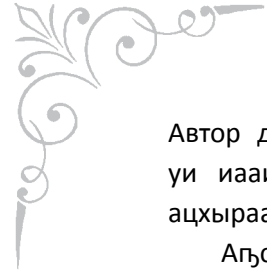
Иарбоу ашықасқәа рзы аӗсуа литература иалагылт уаанза иазымдырзоз атема ґыцқәа. Изаамтану асовет тематика шыта иамазкуа амамкәа итбаахеит, иаґа-иаґа „аракәакәа“ аушьтуа, аґацара иалагеит. Асоциалисттә усүра атема шытыцит, дцәырцит уи знапы алакыу ауафы. Убас иаґа итаулахеит, аеицнахит асхьаркыратә фымтақәа рпроблематика.

Ғлитератураґғы иазгәатоу аамтазы зегь ирыцназго проблема хадас иґан аӗсуа қытаґы асоциалисттә еитакрақәа имѡаґысуаз раарӗшра, ажәытэи аґатэи реиқәґараґы аґатә шиааиуаз арбара, асоциалтә-экономикатә ӗстазаараґы еипӗш, ауафытәыѡса иӗсихология аґынґы. Ақытанхамѡа асоциалисттә реконструкция апериод аарӗшра, даеакала иаххәозар, аколнхаратә тематика аӗсуа литератураґғы убри аґара атәкы дууп, уимоу, иалкааны уи хаз период чыданы исыӗхьазандаз ухәап – убасқак ирныӗшуеит иреиҳау аӗсуа сахьаркыратә фымтақәа, ақытаґы аґстазаара ґыцны ашықәырґыларә изґызи убри иацыз акласстә қәґареи.

Абартқәа реипӗш иґоу асоциалтә-экономикатә тагылазаашьа аныґаз аамтазы, изыхәтоу асоциалтә-ӗсихологиатә проблемақәа раарӗшразы шыта иазхомызт алитературатә форма ссақәа рымацара. Цабыргуп ирызхәит ажәеинраалақәеи ажәабжьқәеи, убарт рхыӗхьазараґы ицәырцит аформа ґыц – асатиратә жәабжь, аха убарт инарыварґыланы ицәырцуа иалагеит епикатә жанрла иґацоу афымтақәа, афеиара роуит апоема, аповест, ароман. Иара убриала асахьаркыратә ґазараґы ӗхьаґа инаскьеит.

Асовет тематика атбаахара аныӗшуеит раӗхьазаґы апроза. Убас, М. Ахашба иажәабжь „Ғаи, дад, аписар; изакә кампаниоузеи, ишааґауҳәара“ (1928 ш.), аӗсуа совет қыта ґыц афеиара аүс азыуаз ирызкны иѡу раӗхьазатэи сатиратә жәабжьуп.

Автор дцэыригеит ажэлар ирцэыхъаны икоу абарбары. Егырт ифымтақаа рфы уи иааирпшуеит акулакцаа иныхъыргоз ацэгъа-мыцэгъара, асоциалисттэ қалақь ацхыраарала асовет қытағы акультуратэ-массатэ усура аифекаара.

Апсуа литература атоурых ағы етапра зуа фымтоуп рапъхызатэи апсуа повестқаа ируакуы, егырейгыу С.Чанба “Сеидык” (1934).. „Сеидык” – асоциалисттэ реализм аметод ала ифу рапъхызатэи сахъаркыратэ рѐиамта дууп. Уи казарыла иаанарпшуеит акласстэ қәпъара аколнхарақаа реифекаара аамтазы.

Ишахъээз еипъш, асовет уаф иаазара 1930-тэи ашықәсқаа рзы хлитературағы иреихау апроблемақаа ируакын. Убри иазкуп И. Папасқыр ироман „Темыр” (1937 ш.). Уигь иара убас етапуп хлитература аѐиарамфағы. Рапъхызатэи апсуа роман „Темыр” аҕны, „Сеидык” ағы еипъш, тема хадас икоу акласстэ қәпъара ауп аколнхарақаа реифекараан. Аха асоциалтэ еифыхарақаа рнафсангы, уи иахнарбоит апсуа нхафы деимырхха дызкыз ажэйтэ казшыа баапсқаа капсаны, урт дыриааины, дуаф ґыцханы, асоциалисттэ пұстазаара ґыц ргылафны дшыкалазтэи апроцесс. Автор илшеит, апроблема ишьтихыз ишанаало еипъш ахаґсахъақаа раарпшразы, урт рпсихология ирцаулары аҕатар. Ари усқан иґыцу форман апсуа литературағы. „Сендыки” „Темыри” рфы ауп иахъаабо акоммунистцаа рапъхызатэи инартбауу рхаґсахъақаа.

Зызбахэ хамоу апериод антэамтазы апсуа литература иалалеит даґа роман дук – Д. Гэлиа ироман „Камачыц” (1940 ш.) – ареволиуция калаанзатэи апсуаа рыбзашызы исахъаркыратэ енциклопједиоуп хэа изышьтоу.

Иазґаататэуп убас М. Лакрба иажэеинраалақеи ипиесақеи. З. Дарсалиа ипиесақеа: „Аныхеи аґтыхеи”, „Ажэйтэра иагаз”, ановеллақеа; С. Чанба – „Сабду ихаштаара ахаґ”; И. Папасқыр – „Акараул шэақь”; А. Касланзиа – „Цыгэанатгы дтан уи адэыґба”; С. Қэычбериа иажэабжықеа.

Апұстазаара ґыц ашықәыргәґаразтэи апафос иахаґы ианыпшуеит иарбоу аамтазтэи апсуа поезиа. Ицэыртцит абафхатэра змоу апоетцаа ґарцаа, тематика ґыц мацарала зырѐиамтақаа еибытаз – Л. Кэытния ипоема „Шьаризан”,... Ш. Цэыцба „Кэана хэыци аґыдырпґаф Казырхани”... Л. Лабахэуа „Аиаша”,... Қ. Агэмаа абаллада „Аґарпын, ироман „Сеилым”,... Б. Шынкэба убас егыртгы. Урт рырѐиамтақаа рфы иаадырпшуеит асоциализм ргылафцаа анхацэеи аусуцэеи рыпұстазаара, рсахъа тырхуеит, аусураґтэи афырхацаа.

Убас апсуа поезиағы асовет тематика ґыц апъхызара инартбааны зфымтақаа ирныпшыз дреиуоуп Л. Кэытния. 1932 шықәсазы уи итижыыз ашәкэи иахзын „Атэыла ґеиоит”, уа ианылаз апоемақаа рыхызқәагы дара рцакы кказа иаадырпшуеит: „Апролетар”, „Ткэарчалргылар”, „Ленин”, „Миллион бжы”, „Акомґар”, „Шэзырфы!”, „Аамта бзиа”. Иалкаатэуп иара убас апоет Ш. Цэыцба ирѐиамтақаа: апоема „Амаґ зыбґа пұцаоу”, 1932 ш., адраматэ поема „Аґама”, 1934 ш. Л. Лабахэуа итематика еихаґы чыдарас иаман, уи инартбааны ицэыригеит апсуа поезиағы, иаххэап, аиндустриатэ тематика. Уи анафсгы апоет аццышэ иафызаз сатирала ацэгъа-мыцэгъа дабашуан, ирѐаастеитэуан, иаґаґиґуан „Мазлоу зегь злоу”, „Ацэышлардыгэ” ухэа рфы.

Абасала, ахпјатэи апериод – 1930-тэи ашықәсқаа – асахъаркыра аганахъала имачымкэа аґхақаа шыказгы, иахарак апоезиағы, принципла акрызцазкуа етапуп апсуа литература аѐиара атоурых ағы: убри аамтазы хъахэра ақэымкэа ишықәыргәґахеит, иґбаахеит асовет тематика ґыц; апса шәкэыфцаа асоциалисттэ реализм аметод ала

аусура иалагеит; алитература беиахон ажанр ҕыцқәа рыла; апрозаҕы ирызхаит аформа дукәа – аповест, ароман, аепопеиа; зыҕаара цаз ажәйтәра ҕырганы, асоциалисттә ҕатә ҕүстәзаара знапала изчаҕо, аҕыагыларә змоу – анхацәа, аусуцәа, акоммунистцәа, акомҕарцәа, ажәакалә, асовет ҕатәуаа – хадара змоу хаҕсахыа ҕырхацәаны иалалеит алитература.

Аҕсуа литература аҕшьбатәи апериод (1940-1945)

Ари апериод аҕны, хымҕада, иалкаатәуп Ацынцәтәылатә еибашыра Дузза ашықәсқәа (1941-1945)- иахыа уажәраанзеи. Арт ашықәсқәа рзы аҕсуа литература ҕазшыақәас иамаз рзы мыцхә цәажәара аҕахзам – асовет литература зегы зызкыз, излаҕаз – иаргы алаҕан, гәтыхас хәыцыртас иамаз иаргы иаман. Иааркыаҕзаны иухәозар, арт ашықәсқәа рзы иҕәҕахоит ахыхчаратә-патриоттә тематика. Ус еипш атематика ишахәтоу аарҕшразы акрызцазкуа үсны иҕалеит дара ашәҕыацәеи апоетцәеи аибашыра ахылашуаз реалархәра. Афронт аҕы хацатцас еибашыуан аҕсуа шәҕыацәа мацҕымкәа: Л. Кәыцниә. С. Қәычбериә, М. Гочуа (арт ахыкгы рыҕсадгыл рхы ақәырцеит), Қы. Агәмаа, Ч. Цьонуа, М. Лакрба, А. Цьонуа, Ш. Аҕәсба убас егыртгы. Алитературатә ҕиараҕы чыдарас иҕаз хәа иазгәоуҕаргы иҕоуп, егырт аформақәа рааста, апоезиә иаха ҕыаҕа ацара, азхара. Уи цыашыатәзам, машәырлагы иҕамлазеит, избан ухәар, аибашыра ашықәсқәа рзы, асовет уаа рцәаныррақәеи рхәыцрақәеи хара имгакәа раарҕшра егырт реиҕа иазыманшәалан апоезиә форма. Аибашыра аҕыатәи азыбжаан хадара аман чыдала апублицистикатә лирика, аха аҕазшыарбага аҕымтақәагы аҕырцон. Аибашыра апериод азы хадара змаз темақәан: асовет тәылаҕтәи ажәларқәа реиҕызара, аҕсадгыли апартиәи рыбзиабара, афронт аҕтәи афырхатцара аарҕшра, аусура атема, абзиабара убас егыртгы. Аибашыраан аҕсуа литература зырбеиәз аҕымтақәоуп иаххәап, Д. Гәлиә иажәеинраалақәа мацымкәа, И. Папасқыр иажәабжықәа, Б. Шынкәба иажәеинраалақәеи аибашыраантәи аҕсуа литератураҕы иаалукааша апоема „Ахәачаҕеи“, апоетцәа Қы. Агәмаа, И. Ҙарба, Ч. Цьонуа, А. Цьонуа, убас егыртгы ражәеинраалақәеи рпоемақәеи, Қы. Агәмаа ипиеса „Адгыл ду“ убас егыртгы. Иазгәатәтәуп насгы аҕсуа театр арепертуар, уи асценаҕы имацымкәа иқәнаргылаз апатриоттә пиесақәа.

Абасала, Ацынцәтәылатә еибашыра ашықәсқәа – асовет патриотизм аарҕшра чыдала ианазхәтәи аамтоуп.

Ацыхэтэантэи аперид иатцанакуеит айбашьра ианалга (1945 ш.) инаркны иахьанза.

Хара уажэы агьсуа литература афеиарафэы акрызцазкуа апроцесскэа хархаануп, аха урт макьана еилганы еикэымтэац, убри акынтэи дасу ишрыхэтоу рыхэшьяра аамта дырфегь имааицзар калоит.

Аха, иара ус иказшьагы, иныкэыргьшны, ма уажэшьта уафэы иазгэеиташагы ыкакэоуп. Рагыхьазагы, ари аетап – агьсуа литература зегьы, аамтала аитцахара иамаз иалтцы, ашьтытра ианафутэи периодуп. Ари еихарак ауафэы ибаратэы икалеит амилаттэ политика аилагаракэа Агьсны иказ рырееира ианалага (1953 ш.) ашьтахь. Дук ихарамкэа хазхааныз арт аилагаракэа рнафсгы, хазну аперид азы агьсуа литература арфеиара иагырхагаз егырт амоменткэагы ыкан иаххэап, ахатаратэ культ, аконфликтдара атеория ахыгыша, еихарак аказара аганахьала имацым агхакэа (иаххэап, асахьаркыра ацынхэрас аиллиустиациара, асхематизм убас егыртгы).

Аха, инейдкыланы иугозар, меижьарада, хлитература гьхьацара амфа иануп. Алитература ашьтытра аадыргьшуеит иаххэап, алитературатэ-сахьаркыратэ, ауажэлартэ-политикатэ журнал „Алашарей“ ахэыцтэы журнал „Амцабзи“ ртыжьра, ашэкэыфцэеи, апоетцэеи, адраматургцэеи, акритикцэеи рхыгыхьазарей рпродукцией гэгэала рызхара.

Агьсуа шэкэыфцэа рырфеиамтакэа ртематика аганахьала ацыхэтэантэи аперид афэы иаалукаашакэа иреиуоуп: афронт акынтэ ихынхэыз айбашьфэы аусура афронт ахь, тынчтэи агьстазаара аргыларахь анеира; аколнхаратэ кыта агьстазаара ааргышра, узфегьшыша асовет уафэы исахьа акатцара; айфыхарей аконфликткэеи, шыта хара-хара ирафымсуа, хагыстазаарафэы икакэоуп агхакэа рцэыргара убас егыртгы.

Ацыхэтэантэи аамтазы ихауз арфеиамтакэа ркынтэ иазгэататэуп Д. Гэлиа ипоема „Тэгалан акытан“ (1947 ш.), насгы еихарак атоурыхтэ-патриоттэ, автобиографитэ поема „Сара схэыштаара“ (1954 ш.). Ари апоема – етап дууп иахьатэи агьсуа литература агьстазаарафэы. Чыдала иалкаатэуп Б. Шынкэба иажэеинраллоу ироманкэа: „Афатэ-уааи“ (1947-1950 ш.) „Ахра ашэеи“ (1965 ш.). Артгы агьсуа поезиафэы этапны икалаз епикатэ фымта дукэоуп. Апрозаф акырза тцазкуа кэфеиаран М. Лакрба ишэкэы „Аламыс“, И. Папаскыыр ироман „Агыхэыс лыпату“ ухэа ецегьгы.

Арт реигыш аетаптэ фымтакэа шахатра руеит хлитература адухаразы, абзиахаразы, атбаа-тыцэхаразы. Агьсуа литература иахьатэи атагылазашья еитэдыриашоит А. М. Горки иажэа кэыш дукэа: „Ажэлар рхыгыхьазара абафхатэракэа рхатабзиара иагырхагам“.

Алитературатэ фырхатэа иакэзар, ихафсыз аперидкэа раан аткыыс уажэы асахьаркыратэ рфеиамтакэа рфэы хадара иманы дкаларц иашьтоуп ифыргьшыгоу ауафэы, уи икны ауп изаамтану атематикагы ахшыфзышьтра ахыкынатцо.

Иазгэататэуп, насгы иахьысыз ашыкэскэа рыла, ианакэзаалакэ еипгышымкэа, хлитературафэы иреигыу арфеиамтакэа аурыс бызшэеи, акыртэуа бызшэеи, егыртэ ажэлар рбызшэакэеи рахь еитаргоит. Уи иабзоураны агьсуа литература еиха-еиха зегьеидгылоу агьхьафцэа раренахь анеира иафуп. Агьсуа шэкэыфцэа азэырфэы рсахьаркыратэ гьтамтакэа ахэаанырцэтэи абызшэакэа рахь еитаргакэазгы мацым..

Ацыынцэтэылатэи еибашьра дуззафэы аиааира ганы, хара хагысадгыл атынч

ргыларакъ ианиас, асовет хэынтқарра агъсџаараџы икалеит апериод џыц; ус анакэха уи апериод џыцын алитературазгы.

Хыхь хазхэагъшыз апериодқэа имџашыо иахдырбоит агъсуа литература есааира иашазхауа, насгы уажэ итегъ алтџшэа хазџаша, хусура итегъ изыртцарыша апериод хашџагылоу.

Хазлаџэажэо апериод азы хлитература ианубааларатэ алагала кертцеит апоетџэа Қы. Агэмаа, Ч. Ыьонуа, А. Ыьонуа, И. Џарба, А. Лашэриа, Б. Шыынқэба.

Агъсуа литература аџиара ари апериод акны Агъсны жэлэр рпоет Б.Шыынқэба ипоезиа иџыцу етапны иазыкалеит.Б.Шыынқэба хыгъхьазарала раџэала иџижьхьоу иажэеинраалақэеи ипоемақэеи реизгақэа рнаџснгы, 1967-1968 шықэсқэа рзы иџыцит „Иџымџақэа реизга,, џ-томкны.

1967-1979 шықэсқэа рзы иџыцит „Иџмџақэа реизга,, х- томкны.Арт аџыжьрақэа доухатэ бака дукэаны иазыкалеит агъсуа литература.

Ақэџиара бзиақэа рыманы аус руеит апрозаикџэа: М. Папаскъыр, Ш. Басариа, П. Чкадуа, Ш. Акэсба, А. Гогоуа, Шы. Аџынџьал, Н. Хашыг, Ш. Чкадуа, А. џьениа, џь. Ахэба, Н. Кэыџниа, Т. Чаниа, А. Возба, С. Кэыџниа, Гэ. Папаскъыр-гъха.

Адраматургиа арџиара акыр аматџ азыруит М. Лакрба, Шэ. Гъачалиа, Ш. Чкадуа, Хэ. Ыьопуа, С. Хэатланзиа, Р. џопуа, А. Гогэуа,Н. Џар-гъха убас егъыртгы.

Агъсуа литература 1991 шықэса инаркны иахьа уажэраанза апериод акны рыбжыы гьџ хэхауеит ашэкэыџџэа апоетџэа Т. Аџьба, А. Лагэлаа, Гэ. Сақаниа, Гэ. Кэыџниа убас егъыртгы.

Аџцаарақэа:

1. Алитература аџоурых апериодқэа хэа изышьџоузеи?
2. Агъсуа литература шака периодла ишьақэнаргылоузеи?
3. Инартбааны шэалаџэажэа агъсуа литература аџоурых апериодқэа аки – аки злеипъшым, дасу џыдарақэас ирымоу.

Алитература:

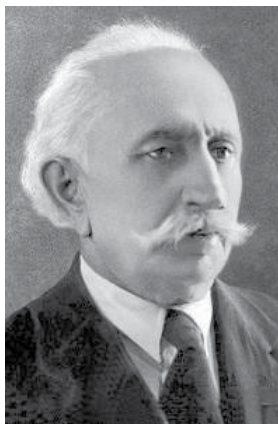
Хэ. Бџажэба. Агъсуа литературазы. Акэа, 1960

Хэ. Бџажэба. Аетиудқэеи аџцаарақэеи. 1974

Ш. Инал-ипџа. Агъсуа литература аџоурых акнытэ. Акэа,1961.

Ш. Инал-ипџа. Мџахэастала ахрақэа рахь. Акэа, 1975.

ДЫРМИТ ГЭЛИА

Агъсуа литература ашьаҭакъы

Дырмит Гэлиа заӕа уизхэыцуа, убри аӕара дӕьоушьоит. Уи ихигаз, иӕаиӕаз, арӕиамзӕаа реиӕыгъхъазарагъы ишаанагара шӕкӕык аӕахыуп. Агъсуа нхаӕ ӕар иӕа, аӕынӕӕар ихаан агӕаӕраӕа раӕаны изхызгахъаз, Асовет мчра анышьаӕгъыла насыгъла зусура ӕиаз, Д. Гэлиа ихы идыруа дӕалазар инаркны, гъсрачынзза дызӕыз иуаажӕлар гъык-гъсыкала рымайӕ аура акӕын. Иара ишьаӕиргылеит агъсуа литература; иара иеиӕикааит рагъхъазатӕи агъсуа газетӕи агъсуа театри; иӕабаа раӕоуп жӕлар рӕара аус акӕны; иара иӕуан арӕага шӕкӕӕа; иара иӕиӕит аӕымӕӕаа Агъсны аӕоурыхы, афольклори, абызшӕӕӕареи ирызкны. Исахъаркыратӕ рӕиамӕа ссирӕӕеи, иуаажӕларратӕ-ӕынӕӕарратӕ усуреи ирыззоураны, Агъсны жӕлар рпоет хӕӕыр зӕау, иеиӕырдыруа Совет шӕкӕыӕаны дыйӕан хӕӕыла ду зегъы аӕы.

Дырмит Гэлиа ибиография

Дырмит Есыф (Урыс) -иӕа Гэлиа диит 1874 шыӕсазы, аӕатӕ стиль ала жӕабран 21 аены, Уарча ақытӕа. Апоеит иавтобиографиатӕа поема „Сара схӕышӕара“ аӕы хӕӕхъоит:

*Ақытӕа Уарча. Агӕтӕы аны.
Иаӕӕара раӕа. Агъслымз. Амшын ду.
Цӕына хӕычык диит агъсыуак иӕаӕӕараӕы,
Уи убраӕа изхауан...*

Уарча Агъсны агӕтӕа иӕоу ақытӕаӕа иреиуоуп. Иара иазааигӕаны, арха иеужӕӕа рахъ нагъшыртӕк акӕны, иухӕа-еиӕӕа игылоп Дранда (Цӕыбын) ажӕытӕа уахаама; егъирахъ еибаха-еибафо илеиуеит Агъсны шъхаӕа, зегъы ирхыӕӕаоит изышза Ерцахӕ гъагъа ахраӕа.

Д. Гэлиа ихӕычра шыӕсӕӕа анымӕагъысуаз, Агъсны иӕалеит агъсуа жӕлар рзы ихырӕӕагахаз амхаӕыӕрра. Убри иахӕаны агъсуаа рыгъсадгъыл ааныжъны ӕыртӕтӕылаӕа имцар ада гъсыхӕа ӕамлеит.

Зыӕӕыла егъыртӕ агъсуа нхаӕа реигъш, Д. Гэлиа иаб иӕаӕӕарагъы хӕӕаны ӕыртӕтӕылаӕа ацара рыӕӕшӕеит.

Ускан Дырмит хӕычы гъшышыӕса раӕын ихыӕуаз.

Дырмит Гэлиа иаб Есыф илшеит иӕаӕӕа иманы Агъсныӕа ахынӕара.

Аӕреи агъхъареи Азӕыбжъа ақытӕантӕи апап иӕиӕааит.

Ускан Агъсны иӕаз а-школ зӕӕӕык раӕын: акы – Аӕа, Ашьхаруаа рышкол, егъы – Оӕӕым ақытӕан.

Акыр аӕабаа баны, Дырмит дӕалеит Аӕатӕи Ашьхаруаа рышкол. Ускан анхаӕы изы ашкол аӕалара даара иӕӕгъан.

Хышықаса Азғыбжъеи Ақәеи ирыбжъан иаби иареи. Уи иазкны Дырмит Гәлиа имоуп автобиографиатә ғымтқакәа: „Хышколк“, „Ашкол сышталаз“.

Ашкол даналга, аҫара иҫон арҫафцәа рсеминариаф, Гори ақалақь ағы. Дырмит Гәлиа рҫафыс аус иухъан аҫсуа қытқакәа жәпакы рғы.

Д. Гәлиеи К. Маҷавариани итрыжыит 1892 шықәсазы П. К. Услар еиқәиршәахъаз алфавит рееины, аҫсуа нбан шәкәы.

1912 шықәсазы Д. Гәлиа итжыит раҫхъатәи иғымтқакәа реузга аҫсышәала „Ажәеинраалақәеи ахъзыртәрақәеи“.

1919 шықәсазы агазет „Аҫсны“ аҫны иркыгыҫхыит раҫхъазатәи асахъаркыратә прозатә ғымтқа, ажәабжъ „Атәым жәған айақә“.

Д. Гәлиа Аҫсны аҫоурых иазкны аматериалқәа еидикылон. Арт аматериалқәа рнийеит 1925 шықәсазы урысшәала итҫыҫыз „Аҫсны аҫоурых I атом“.

Д. Гәлиа иғымтқоуп раҫхъазатәи аҫсуа роман „Камачыҫ“.

Д. Гәлиа иҫтәзаара далҫит 87 шықәса дшыртәгылаз 1960 шықәса, мшаҫымза 7 рзы. Д. Гәлиа анышә дамадоуп Аҫсны ахтнықалақь Ақәа иреиҫбу абаҳчақәа руак ағы. Иара убра игылоуп ибақәагы.

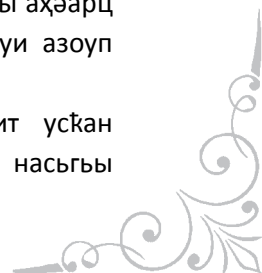
1. Данбаии Д. И. Гәлиа?
2. Ианбақәлеи амҳаҫыырра?
3. Шақә шықәса ихытцааз Дырмит хәыҫы убысқан?
4. Иабаитцеи Дырмит аҫхъареи ағреи?
5. Ирыхъзузеи дырмит Гәлиа иавтобиографиатә ғымтқакәа?
6. Еиқәышәыҫхъаза ижәдыруа Дырмит Гәлиа иғымтқакәа?

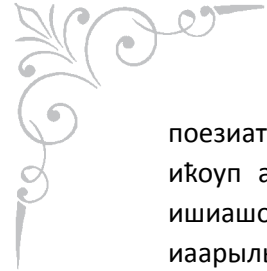
Аҫсуа литература ашәатаркәы ирғеиамтә зегыи апрграмматә қазшәа амоуп. Цәқәа ижәбо ажәеинраала цәкы ду амоуп:

*Аҳы, сышәкәы уейамхан!
Гәы – шьамхыла укамқан,
Гәарҫ – бжъарак убжъамхан!
Узтәху рзы уҫәахымхан,
Жәахаала ирччала,
Жәарқәышгала уцәажәала,
Ажәабжъ цыцқәа хкы-хкыла
Исызрақәала аҫсышәала!*

Ари ажәеинраалағы апоет қазарыла илиршеит ғыц напы злейкыз амилат ыс ағы гәтәкыс имоу зеиҫшроу аарҫшра. Апоезиа иара ишитәху, ыс башамаша гәымырғыҫбагас, лаф хәагас акәзам, ижәлар ирыхәартәхартә иқаларц, рғәахәы ахәарц азоуп. Апоет дызлахәаҫшуаз ала, апоезиа ажәа қәышла ицәажәозароуп, ыи азоуп „Жәарқәышгала уцәажәала“ хәа изыиҳо.

Апоет ианиғызтәи аамтә иазку ажәеинраалақәа рғы иааирҫшуеит ысқан аҫсуа рыбазара зеиҫшраз, гәыҫырғас, гәтыақәас, гәахәарақәас ирымаз, насыҫгы

поезиатә ажәала, сатирала, ирмаананы дақәызбоит ахра зауз асоциалтә ейкарамра, икоуп ажәйтә қас баағьсқәа ғағьызеуеи Ағьсны ағьсабара сахьақәа аазырғьшуеи, ишиашоу абжьгаратә формала иҳәоу, аазаратә қакы змоу ажәеинраалақәағьы. Урт иаарылыукартә икоуп ажәеинраалақәа: „Шаҕа дығьстәы цәыбзахәузеи!“, „Абжьағашь-хабжьаҕьыла“, „Хоцьан ду“, „Ағы – гра хтыгоуп“.

Апоет ибон аменшевикцәа Ағьсны ахра аныруаз ажәлар зтағылаз агәаҕра цәгьа, рығьстәзаара уадағ. Амҳацьырра иахьҕама, асоциалтәи амилаттәи ейкарамрақәа ирыхьҕама, Ағьсны ейбакәеибахеит, акыр қытақәа қьағьтәхеит. Зцәанырра қарыз апоет урт зегьы ахьибоз мыцхәы ддырхәыцуан, игәырғеигон, игьсадгьыл зтағылаз ауадағрақәеи аитқарақәеи ртыгашьас иамоузеи хәа дығьшауан. Иқәиргьлон зтақ аҕацара мариамыз азцаарақәа. Уи атәы ирмаананы,сахьаркыратә ажәала иҳәоит иажәеинраала „Сығьсадгьыл“ (1919ш.) ағы.

СЫҖСАДГЬЫЛ

*Сыхаара, сығьсадгьыл,
Иҕалазеи, закәызеи? Ағы.
Иугьшаауазеи, иуцәыззеи,
Абас улахь зеиқәузеи?*

*Нхьйҕка ицаз угәырғома?
Мшын нырца икоу уцьабома?
Сылашара, сығьсадгьыл,
Абас улахь зеиқәузеи?*

*Уахьйарадоу гьхоушьома,
Ма даҕаакы гәнугоума?
Сылашара, сығьсадгьыл,
Абас улахь зеиқәузеи?*

Азцаарақәа:

1. Излацәажәозеи ажәеинраалағы?
2. Ихьаанагозеи Ағьсынра?
3. Ишәығьшаа ажәақәа ирзеигьшу ахәта (ашьагәыт): ағьсадгьыл, ағьсуа, Ағьсны, ағьсуаа, ағьсабара, ағьсы, ағьсшәа.

Д. Гәлиа ипоемақәа. Ажәеинраалақәа инарываргьиланы Д. Гәлиа ифун апоемақәағьы. 1913 шықәсазы иикьыгьхьыз рағьхьазатәи ипоема „Арғьызбеи ағьхәызбеи рышәҕәы“, анағьсгы,ира икалам ицытцит ағьсуа литературазы илагала дуны иҕалаз ипоемақәа: „Ажәлар рзы ашәа“ (1943ш.), „ҕагалан ақытан“(1947ш.), „Сара схәыштәара“ (1954ш.), „Ағьнызы ашәа“.

Апроза. Ажэабжь „Атэым жэван ацака“

Апоезиеипгш, агсуа прозагы агъбаза ашыапы зкыз Д.Гэлиа иоуп. Афольклортэ прозатэ рфеимтақэа ахъеизыигоз, ақбаад иахъанитцоз анафсгы, иара арцага шэқэа рзы ифван аазаратэ (адидақтикатэ) цакы змаз ажэабжь къафэа, иара убас еиупешым ажэабжьқэа икиыпъхуан иара редакторс дызмаз рапъхызатэи агсуа газет „Апсны“, адакбақэа рфы. Урт заанаттэи ипрозатэ фымтақэа афольклортэ сиужетқэа ирылихуан, ма агсуа ускантэи рреалтэи бзазара иахиқэауан.

Д.Гэлиа заанаттэи ипрозатэ фымтақэа иаарылукаартэ ыкоуп 1918 шықэсазы иифыз, рапъхызакэны 1919 шықэса хэажэкыра 17 аены итытцыз агазет „Апсны“ аномер афы акыпъх збаз ажэабжь „Атэым жэван ацака“.

Ажэабжь акны зызбахэ хэо ахтысқэа агсуа реалтэ пьстазаара акнытэ иаагоуп. цъара фольклортэ сиужетк шьтас икамцакэа, автор ирфеиаратэ сахъаркыроатэ хытхэаа иазбаз сиужетла еибытоуп. Автор ара иахирбоит ареворлиуциа калаанза агсуа қыта асоциалтэ пьстазаара акнытэ иалкаау сахъақэк.

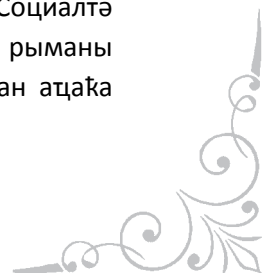
Ускантэи агсуа реалтэ бзазара инақэыршэаны, жэйтэнатэ аахыс агсуаа ирымаз аазара, ахэпъхара атас рхы иархэаны, тауади -аамстеи дара рхатэи интересқэа хъчауа, анхақэа иееимыз, ицоурамыз, ихырцэагаз аусқэа ддырқатцон, махагырыла. Ажэабжь „Атэым жэван ацака“, азкуп Алдыз захъзу тауадк еитцейкэакэаз аус къашь иахъкыны, Елкан захъзу анхаф ргыс ипъстазаара насыпдарыла ишфахцэахаз аарпъшра.

Анхаф ргыс Елкан ихэыпъха атауад Алдыз дидхэалоуп, дихыпъшуп. Амца уалапал ихэаргы, хъахэапъхэада инаигзоит, убриакара атауад ихэатэи дацныкоит Елкан. Алдыз ари анхаф ргыс аус цэгъақэа иирқатцон, дирбьычуан, имакахи дадхэаланы диман. Енак зны, Алдыз еы мазарахк итырхын, уи сызтаз абри иоуп хэа Елкан ихъз айтеит. Уи заанатц Алдыз ипъхэыс длыргэыбзыгъхан, еабаак азықэан ухэыпъха дурзуама, дфых уажэазы хэа иалхэахъан. Уи лажэа фамтэкэа Елкан ахылапъшфы икны днеины, „Сара соуп зтызшэа ухэо, аеы Алдыз изтаз“, - хэа иеихэеит. Ажэакала, Елкан ихэыпъха ихыымзб ихыхны, иара ихы иақэыитеит.

Атауад итытцыз аеы иара ифьычызшэа аус ихы инаиркны, Елкан фэахэыра имамкэа, Сибрака дахганы ддырзит. Убра Сибра, атэым жэван ацака, гэақырыла ипъсра калейт атауад „бзиахэ“ ихэатэи иацныкэаз Елкан. Алдыз знык анхафы ихы дакэыхшаны аразкыдара дтагылартэ аныкаитца нахыс дхэапъшынгы дихэампъшит.

Елкан данахырга ашьтахъ ауп акыр игэы дантахэыцыз, еилиикаауа далагеит змакахи дадхэалаз атауад изылихыз агъстазааратэ мфэ шхырцэагаз. Автор дахирбоит атауад „кэырбанс“ икаитцаз, амц „фырхатцара“ иахъкыны, хымхацэымшьа ахэахэдеипгш ибжьазыз анхафы иразкы цэгъа. Ашэкафыффы реалтэ сахъақэаны иахирбоит Елкан дахганы атэым жэван ацака дахънанагаз имцабзха, еихсыгъра амамкэа дыхтакыз ипъсадгьыл абзиабара, азгэыхэра, агэхаагара.

Автор еилыкка, иаадырыртэ иахирбоит пьсабарала иуафны ишаз, аус бзиақэа рымфэапъгара зылшашаз Елкан ипъсата зырцэгъаз, дымфэахызкыаз дызустоу. Уи атауад Алдыз иоуп. Абриала еилкаауп Д. Гэлиа исоциал- класстэ позиция зеипъшраз. Социалтэ классла айкарамра ахра ахъауа, ацъажэлар рхатарнакцэа рхатэ пьсадгьыл рыманы изыкалом. Елкан изы Апсныгы Сибрагы тэым дгьылқэахеит, атэым жэван ацака ипъсыртахеит.

Азцаарақәеи адцақәеи:

1. Инеицыхны шәалацәажәа Д. Гәлиа ибиография.
2. Иахьзузеи, ианбагыци, иабатыци Д. Гәлиа рагыхьазатәи иажәеинраалақәа реизга? Аизга иану ажәеинраалақәа ртематикатә еилазаашьеи рцакқәеи ирызкны азеигыш ххәаакашәтца. Иазгәашәтә ари аизга атыжьра агьсуа литературазы цакыс иамоу.
3. Чыдарақәас ирымоузеи Д. Гәлиа илирикатә жәеинраалақәа? Изеигышроузеи дара ртематикатә еилазаашьа?
4. Шәрыхцәажәа Д. Гәлиа ипоемақәа, ртематикеи ридеиатә цакқәеи.
5. Шәрыхцәажәа Д. Гәлиа рагыхьазатәи ипрозатә рфеиамта ажәабжь „Атәым жәәан ацака“ ацаки аидеи.

Алитература:

- В. Анқәаб. Агьсуа проза ашьақәгылареи афеиарамқәәеи. Ақәа, 1979.
- Хә. Бҕажәба. Зыхьз камшәо. Агьшаарақәеи агьыхьашәарақәеи. Ақәа, 1957.
- Гь. Гублиа. Дырмит Гәлиа. Ақәа, 1970.
- Гь. Гәблиа. Агьсуа литература. Алеқциақәа ркурс. Ақәа, 2005.
- А. Зыхәба. Агьсуа проза ахыцхыртақәа рфы. (Аспирантцәа рцарадырратә үсумтақәа реизга). Ақәа.
- Ш. Инал-иҕа. Агьсуа литература аҕоурых аҕнытә..Ақәа, 1961.
- Ш. Салакаиа. Д. Гәлиа ирфеиаратә мөа. Қарт, 1974 (урьсшәала).

САМСОН ЧАНБА ИБИОГРАФИЯ

Агъсуа культура аиреи ашьақэгылареи алацаажэараан, Д. И. Гэлиа иаамышьтахь иаразнак избахэ ххэоит хмилаттэ драматургия ашьатаркфы, апрзаик, апоет, ахэынтқарратэи ауаажалартэи усзуфы С. Ч. Чанба.

Самсон Кэагэ-иҕа Чанба дииг 1886 шықаса, рашэарамза 18 рзы, Очамчыра араион Аҕара ақытан, анхафы иҕаацэарафы.

Самсон даныхэычыз инаркны, игэырйкэыл бзиан, чыдала дрызфэлымхаун ажэлар рашэақэа, ражэабжықэа, рлакэқэа.

1893 шықэсазы Самсон Чанба дҕалеит Драндатэи ауахааматэ школ. Уи ашьтахь иагья ауадафрақэа ибазаргыы, Самсон иаб илшеит ичкэын Аҕатэи Ашьхаруаа рышкол иҕайара.

Қэфиарала Ашьхаруаа рышкол даналга, Самсон Чанба дрышьтүеит Қэҕешьтэи ақытанхаматэ школ ахь.

Самсон Чанба аус рйафыс Кэтол ақытҕафы, арйафы изанаат ала аршахатҕа ахьимамыз азы, ихы дақэитэыртэит.

Убри ашьтахь Самсон Чанба дҕалеит Қэҕешьтэи арйафратэ семинариа. Самсон Чанба аус иуан еиуеипышым атқакгыхықара змаз аусхэартқэа рфы, Агъсны Ацентртэ Нагзаратэ Комитетаф, Агъсны ашәкәыәәцәа Ревдгылафы. Иара убас акраамтҕа агазет „Агъсны ҕагышь“ редакторс даман. 1937 шықэсазы жэлар раҕацэа еийаркәаҕаз аусқэа ирыхкыаны дҕахеит.

1919 шықэсазы агазет „Агъсны“ ианийеит Самсон Чанба ипоема „Ашьха тыгыҕа“, идрама „Амхаҕыыр“.

1923 шықэсазы иҕыйт ипиеса „Агъсны Ханым“.

Иажэабжықэа иаарылукаартэ иҕоуп „Агәаҕ ашә“, „Ыы, аллах, аллах!“, „Сабду ихэышҕаара ахахә“. Ипрозатэ ымтҕакәа ирегьу хәа иҕыхызоуп аповест „Сеидыҕ“.

Самсон Чанба рагыҕа иргыланы дыдраматургуп, илагала дууп апрозафгыы. Ирацэам, аха имоуп акрызйазкуа апоезиатэ гыҕамтҕақэагыы.

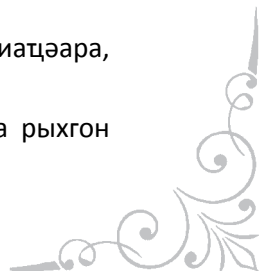
Агъхарца

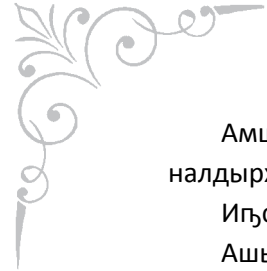
Ихэмаруеит ацәкэыргықэа, ахьарчхәа аҕәара инафәтәо.

Еихыа-еитцык еивагылоу ашьхақэа, – уааи хәа хашҕа – хәа иугыхьоит, иугыхьоит уахь, – агыша ауу ахга иахьтагыежыуа, агәгәахәа арфашқэа ахьеилашуа афхаақэа рышҕа. Цаҕа, ашьхақэа ршыапафы, ииатцәҕаҕараза, игыыҕатҕагаха ишьтоуп архақэа, еихатыруа еилагылоуп атлақэа.

Гышшәы хкыс иҕамзеи абраҕа! Ихэыхәгышшәхәу ажәфан, агысабара иатцәара, афеижь, аҕагышь, ашәт шкәакәақэа.

Ихэытхэытуан ахаскынкәа, ихэархэаруан ифаны икагысаз абгыы, ахьхәа рыхгон акәарақэа. Убарт зегы ирхалашон имцагышьха иҕаз амра!

Амш аҗышшәы нахыггеит. Иааилабыҗит. Ажәәан аҗарда лашьца неәжәаны, рыхқәа налдырхәхәеит ашьхақәа! Урт рықәцәан инҗыцааит амра ашәахәақәа.

Иҗысит амш.

Ашьха ашьапаҗы алашьцара аеалак, иқәықәма-шәықәмаха игылоуп апсуа иҗацха.

Амца еиқәуп. Ахәышҗаара азганк аҗы илахьеиқҗагаха абжыы гоит аҗыхарца. Уи иацнарҗызуеит ашьха зыхь.

Аҗышьтәы ашьшьықәа инархысуеит аҗыхарца арахәыцқәа. Иҗызуеит иҗәуоит аҗыхарца. Атх дагәа, атх җаха еимаҳаны илашьцоуп. Игәытшьаагаха, уцәа-ужыы қақаз а өеиланаргыло, иасуеит аҗыша.

Иналырҗыаны иааццакуеит аҗышьытәы, иаалахҗыххоит аҗыхарца, акаөхәа инаҗытҗыоит игәырҗо ашәакгы. Убасқан инеигәныөуеит ашьхақәа, инкаба ицоит иқазамызшәа, агәырөа хьанҗагы.

Аҗышьтәы, дырөегыых аеаартынч, ашьшьықәа инархысуеит арахәыцқәа, дырөегыых игәыҗышаагаха еиҗа иааҗызыхуеит аҗыхарца.

Ицоит иөны ашықәсқәа, ашәышықәса. Есаaira игәырхатҗаганы ашәа ахәоит аҗыхарца.

1. Иқашәҗа азцаарақәеи адцақәеи рҗак.

2. Шәахцәажәа аҗысабара асахьа.

3. Иабагылоу аҗысуа җацха?

4. Зыбжыы гоз аҗысуа җацха аҗынтә?

5. Иацзырҗызуааз аҗыхарца?

6. Ишҗагоз аҗыхарца абжыы?

7. Ишәыҗышаа атеқст аҗынтә ажәақәеи ажәеидхәалақәеи.

8. Цаҗа иану ажәақәеи ажәеидхәалақәеи шәхы иархәаны ишьақәшәыргыл ахәоуқәа:

Аҗыхарца, ашьха ашьапаҗы, ихәыхәҗышшәхәу ажәәан, ашьха зыхь, ашәа.

- Игәнышәкыл ажәақәа рышьақәыргылашьа: ашәахәаөы, акәашаөы, аҗыхарцархәаөы, ашәҗыөы.

Аповест „Сеидык“

С. Чанба ипрозатә өымҗақәа шәагаалагы, хаҗабзиаралагы ирылхәхәоит иповест „Сеидык“ (1934ш.). Уи азкуп үска.н зегы реиҗа актуалра змаз аколиktivизация атема аарҗышра.

С. Чанба раҗыха иргыланы дыдраматургуп. Илагала дууп иара аҗысуа прозаҗыы. Ирацәам, аха акгы рхымхәаакәа рывсра ииашахом ипоезиатә җҗамҗақәа: апоема „Ашьха җыҗыха“, ажәеинраала „Аколынхара ашәа“. Апоема еиуеиҗышым авариантқәа еиуеиҗышым ахызқәа рыман („Цәҗа дссирын лара“ – 1912 ш. „Ашьха җыҗыха“ –

1925 ш. „Агъсны“ – 1931 ш.). Афымта асимволтэ цакы ахьамоу асимволтэ сахьақэа рыла излеифартэуи ала еиҳа ианаалоит асимволтэ қазшыа змоу ахьызгыы „Ашьа тыгъха“. Автор Ашьа тыгъха ҳа дзышьтоу агъсны ауп. Иааркьафены, аха еилацаланы, жэалыгъшаахла итыхуп уи лпартрет. Ашьа тыгъхаи уи лашьцэеи ртоурых ала автор иаҳирбоит Агъсны уи агъацэеи знысхьоуи, ихадароу ахтысқэа. Еснагъ дыгъшзан, дыблахкыган Ашьа тыгъха, ахатцара рыгымэт лашьцэа, ирылшоз азы рхы еигзомэт, раҳэшьа анасыгъ лыртарц азы, аха рықәгъара лытцшэа амамэт, избан акэзар ирацэан арғацэа. Иқалап, лашьцэа акгы рылымшакэа днияаза дцагыы Ашьа тыгъха, аха „ Иааит ахамышьтых октиабыр ду! “ убри октиабыр ашэахэақэа идырғеит Ашьа тыгъха лыхэрақэа, илзаарейт „ишэтыкакачха аагъынра“. Далагеит „Ашьа тыгъха“ „Ашэахэара ихааза“, лашьцэагыы:

*...Рытэра рыххэа,
Рнапы еикэырша, игэырғьа - хэмаруа,
Октиабырь ду амаа иднырбаз
Иқэа ицоит, рынасыгъ чагъауа.*

„Аколнхара ашэа“ (ма „Аеага ашэа“) зыхьзу ажеинраала, асахьаркыра аганахь ала ипгысыеуп, аха иара анфыз аамтазы аагъхьарак, агитацияк иафызан.

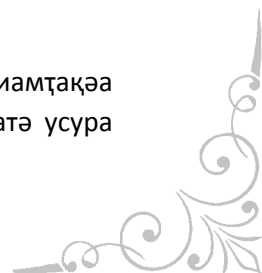
Аповест „Сеидык“ атемеи айдеиеи.

С. Чанба иповест „Сеидык“ 1934 тытцит шықасазы. Афымта азкын агъсуа қыта асоциализм амфохь акылсра атема. Иаразнак иҳэатэуп уи атемала С.Чанба иагъхьа афымтақэа шагъырцахьаз В.Агрбеи (Хқолныхара „Гъхьақа айшыа“ – 1931 ш.) Шь. Цэыцьбеи („Амағ зыбға гътэоу“ – 1932 ш.) Аха, ҳлитератуадыррафы ииашын ишазгэартыхьаз еигъш, иара иагъхьа аколликитвизация атема тызцаахьаз В.Агырбеи, Шь. Цэыжьбеи рааста С. Чанба иповест ақкны ари атема иаҳа инартцауланы, ихартэааны ганрацэала иааргъшуп. Ш.Хь. Салақаиа ифун: „Уаанза иаҳзымдыруаз, зынза ифыцзоу алитературатэ тыгъқэа шцэырымгогыы, Чанба улагъш иаатцашэаратэи иртбаауейт дзыхцэажэо агъстазаара арамкақэа, акыр иртцауланы иаҳирбоит иперсонажцэа рқазшыақэа“. Итцабыргны, С. Чанба ифымтақкны еиҳа агэцаракра аиуйт, еиҳа игэылыршэахеит усқан агъсуа қытафы имфогъысуаз акласстэ қәгъара асахьа

Аповест идеатэ цакыс иамоу анхацэа жэйтэнытэ аахыс изышьццылахьаз агъстазаашьа кажьны асоциалисттэ тэыла айцынхарахь риасра цатцгэыс иамаз , уи зыбзоуруу амчқэа рааргъшроуп. Хэарас иатахузеи, ас ақыта айтакра иагъырхагаз рацэан. Аповест ақкны чыдала ахшыфзышьтра аиуйт аколнхара зтахьизи изцэымгъизи фгэыгък хаха реифагылар, реибарххара (ихадоу аконфликт). Гэыгък ахь иатцанакуейт ағарцэа, ананамгацэа тыргэас иқазтаз ақыта актив: акомунистцэа, афар, зыхдырра хракү анхацэа. Егъи агэыгъ ахь игылоуп Сеидык хадара ззыиуа акүлакцэеи, асовет мчра баны иаанымхо атауад Қазылбақыи, адин аусзуфцэа. Ацыхэтэантэиқэа аамтала ржьара рылшеит анхацэа рхатарнакцэа азэырфы.

II

С. Чанба агъсуа литературафы дызлардыруа ипрозатэи идраматэи рфеимтақэа рылоуп, уи ифун иара убас апоезиатэ рфеимтақэагыы еиҳаракгыы ирфеиаратэ усүра рагъхьазатэи апериод аан.

Убарт рахьынтэ рагъхьаза халацэажэап апоема „Ашьха атыгъха“. Апоема ифийт 1919 шықэсазы, икыпъхын агазет „Агъсны“ аномерқэа руакафы.

С.Чанба ари апоемафы ашэа азиэхэоит Октиабртэи ареволюция дузза,каиматла асахьа тихуит Агъсынтэыла. Амитафора шьахэ „Ашьха тыгъха“ – уи азын икамшэазо хьыз чыданы иаанхеит. Ари апоемафы автор заманала илшеит атоурыхи аромантикеи реиларцэара.Жэа-лыгъшаахла дахцэажэоит уи Агъсны агъсабара абеиара. Абар, „Ашьха тыгъха“, символс дызмоу Агъсны гъшза асахьа дшахцэажэо:

*Агъсынтэыла ишьхагъшзаха,
Амшын еиқэа афеакэыршоуп,
Уи зтэылоу Агъсны гъшза,
Кавказ гъшза агъха лоуп.
Узыршанхаша хэы- гъшзак афы,
Дықэгылоуп лара лхатта,
Дбырлашха, дымсырқьаадышха,
Дыссирха, дынхышэашэо!*

Самсон Чанба иаажэлар намысла патула, рыматц иуан. Агъсны агъшзара дазықгылан. Уи ихэауан агъсабара хьчалатэуп ажэытэтэи абаќақэа реигъш. С. Чанба ибзоурала еифекаан „Ажэытэтэтэи абаќақэеи агъсабарейи рыхьчара иазкны Агънытэи акомиссия“. С. Чанба Агъсны ажэытэтэтэи абаќақэа цэа шрымамьыз, урт рхылагъшра реиқэырхара милатэ зцаараны игъхьазон.

Азцаарақэеи адцақэеи:

1. Данбаии, насгьы дабаии Самсон Чанба?
2. Атцара абаитцоз Самсон Чанба?
3. Аус абаиуаз уи?
4. Иарбан шықэсоу дантахаз?
5. Ишэхэа ифымтақэа рыхьзқэа?
6. Иаажэга „Агъсны Ханым“ символтэ пиесоуп хэа азхэара халзыршаша афыргъштэқэа.
7. Иеиташэхэа аповест „Сеидык“ аќны аколнхара ашьақэгылара шхымгъадатэиз хзырбоу амзызқэа.

Алитература:

В. Анқэаб. Агъсуа апроза ашьақэгыларейи афеиарамќақэеи. Аќэа, 1979.

Хэ. Бэажэба. Агъсуа литературазы. Аќэа,1960.

Гь. Гэблиа. Агъсуа литература (алеќцияқэа ркурс). Аќэа, 2005.

Ш. Инал-игъа. Агъсуа литература атоурых аќнытэ. Аќэа, 1961.

Н. Лакоба. Самсон Чанба. Аќэа, 1972 (урьышэала).

ИУА КОҒОНИЯ ИБИОГРАФИЯ

Зығьстҗазарей зырҗиаратә мәеи заа иғьҗәаз, аха агьсуа асахьаркыратә литература иалыхәхәо абака ахазыргылаз иналукааша агьсуа поет Иуа Абас-иҗа Коғония диит Очамчыра арайон Кәтол ақытан 1904 шықәса, хәажәкыра 13 азы, апсуа нхавы, аҗыбҗаҗаза иҗаацәараҗы.

Иқытәҗы ашкол даналга, уи 1919 шықәсазы дҗәлеит Аҗәатәи арҗафратә семинариа.

1925 шықәсазы И. Коғония арҗафцәар семинариа даналга дҗәлеит Москватә Ахәынҗқарратә журналистикатә институт. Уа аҗара аниҗоз, аҗарей арҗиаратә усуреи еилаиғзон. Ихныҗәгашьа ахьыманшәаламыз иахҗьаны махәҗала аусура иқәшәеит. Убри иахҗьаны ғәҗәала дьчмазафхеит, аха иҗара ниҗьюамызт акыраамҗа. Дыхнымхәыр җамлеит Аҗьсныҗа, 1928 шықәса җьхынҗәы 14 азы иғьстҗазара далҗит агьсуа поезиа агәлымҗәах, И. Коғония. Анышә дамадоуп Кәтол, ибака гылоуп ашкол ашҗаҗы.

1925 шықәсазы иҗыҗит еицырдыруа ипоемақәа сахьаркырала иаарылыхәхәо, афырхәйаратә тема иазку „Абатәа Беслан“, аиҗызарей, абзазарей, амаҳагьарей ирызку „Наәеи Мзауҗи“, аҗоурых хҗыс иазку „Ашәаныуа Мырзәҗан“, асоциалтә еинышәара иазку „Зосҗан Ачбеи Жанаа Беслан иҗацәеи“; ашәарыцарей, агәымшәарей, агәәҗреи ирызку „Хмыҗ шәарыцаф ныҗәафы“ ухәа убас егьыртә ипоемақәеи иажәеинраалақәеи изну хаз шәҗьаны.

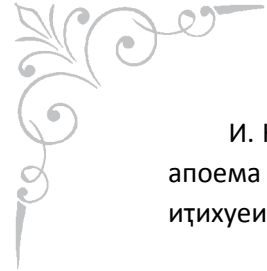
1. Данбаии, насҗы дабаии Иуа Коғония?
2. Атцара абайҗоз Иуа Коғония?
3. Ицара изынаҗма Иуа Коғония Москва ақалақь аҗы?
4. Еиқәышәыҗьхәза Иуа Коғония ипоемақәа.

„Абатәа Беслан“.

Лирикк иаҳасабала И. Коғония иаҗа дыҗәҗәазарҗы, уи ихьз кашәара ақәымкәа дҗазҗаз инейҗыху аепикатә хәамҗақәа, апоемақәа роуп. Иара иоуп иаҗьзыбзоуруу агьсуа сахьаркыратә литература апоема жанрк аҳасабала алагалара. Ипоемақәа, шамахамзар зегьы, шьаҗас ирымоуп ажәлар рәаҗыцтә рәиамҗа, чыдала үрт рҗоурых-фыхратаратә хәамҗақәа. Апоеҗәлар рьрәиамҗахь ихьарҗьшра машәырны иҗамлеит. Апоемақәа ирыцу аепиграф аҗы уи ихәҗа ихәоит үрт рьфара игәазырҗьхаз абиҗара җыцқәа рзы рейқәырхара шакәу:

Саҗәыҗыр, исымәыр,
Ибҗьаззоит иара,
Иахаану маҗхар,
Ирхашҗзоит жәлара.

И. Коғониа иқәғиарақәа иреиҳауп, сахьаркырала афымтақәа зегьы иаарылукааша апоема „Абатәа Беслан“. Егьырт ыпоемақәа ркнеиғш, ари апоема алагамтағы апоет итйхуеит афырхатца хада итйеитығш:

*Ағсны иаазаз Абатаа
Дхайца зьеағын иаамтала.
Чағашьялеи ғшра-сахьялеи
Дкақца-кақчон мра хасабла.*

*Дьеыбға қазан, дегуаа хайан,
Лаҳаағштәыла иеы дақәтәан,
Икәадыр ғшза мыцхәы еибытан,
Иеы иағштәын, иара иазшан.*

*Иахәеи, иқамеи, итапанчеи,
Акәамжәи, акабеи, ихтарғарқяқьеи -
Абарт рыла ма дөашьозма,
Ағсуа хайца Абатәа!*

Уи ихыз Нхытци-Аахытци еиныахьан, избахәгы лаҳахьан Ахан иғяцәа ртығша Ханиф мзанра. Иаргыы иаҳахьан лара лызбахә. Ажәлар рестетикатә ғыама иақәыршәаны иаарғшуп уи лығшра-лсахьягы:

*Цәашьыда иғхоз, цәымзашәа илашоз,
Зыхцәы зхайынтәи зшьапақынза иназоз,
Зоура, зытбаара мыцхәы иназоз,
Зылагә тбааз, мыцхәы игәыкыз...*

Блала еибамбацыз арт ауаа, ғхызла еинианы игәағхеибашьеит. Ханиф-ғшза аурыс хәынтқар дхәаны дышизтәаз иаҳахьан Беслан, аха уигы иара дааннамкылеит, избеит фырхатарыла лара дымтцаирсырц. Дылфынцәауа бзиа дахьибоз мацаразгы акәзам уи ус игәы изтйеикыз. Ажәйтә фырхатцара атцас ала, абзиабара атцкыс ихаракуп хьызла-ғшшала ақазара. Ағсратәқьа атцкыс еиҳаны ахә ршьауан ажәйтәуаа ахыз-ағша. Апоемағы ибзианы иаабойт афырхатца ибзиабара ағхья иширгылоз ахыз-ағша арҳара:

*Иаамтә бзиа игахьан
Абатәа Беслан –
Хьзык қайашәа ғхәыск дигарцы,
Иашала итәхын.*

*Абри ақара иқәра анифа,
Ағсуа иөашьямыз Беслан,*